

प्रकरण 4 – स्वातंत्र्याकडे वाटचाल

सप्टेंबर १९३९ मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरु झाल्यावर भारताला विश्वासात न घेता, न विचारता इंग्रज सरकारने भारताला युद्धात खेचले. त्याला काँग्रेसने विरोध केला. काँग्रेसने काही मागण्या सरकारसमोर ठेवल्या. काँग्रेसच्या या मागण्या मान्य झाल्या नाहीत. फक्त अस्पष्ट अशी भावना व्यक्त करण्यात आली. त्यामुळे काँग्रेसी असलेल्या ७ प्रांतातील मंत्रीमंडळांनी त्यागपत्रे दिली. त्या प्रांताचे प्रशासन १९३५ च्या कायद्याच्या कलम ९३ अनुसार गर्व्हनर जनरलकडे देण्यात आले. या घटनेला जिनाने मुक्ती दिवस असे म्हटले. कारण देशाला काँग्रेसपासून मुक्ती मिळाली होती. फक्त पंजाब, सिंध आणि बंगालमध्ये लोकप्रिय मंत्रीमंडळे होती. त्यामुळे जनतेला अश्वस्थ करण्यासाठी व्हाईसरॉय लार्ड लिनलिथगोने घोषणा केली की, शक्य तितक्या लवकर भारताला वसाहतीचे स्वराज्य देण्यात येईल. याचा अर्थ असा की, १९३५ च्या कायद्याने जे मिळाले नाही ते आता मिळणार होते. पण आता काँग्रेसला उधारीची भाषा मान्य नव्हती. जे द्यायचे ते आताच द्या असे काँग्रेसचे धोरण होते.

व्हाईसरॉय लार्ड लिनलिथगोने घोषणेने भारतीय जनतेचे आणि काँग्रेसचे समाधान झाले नाही. याचवेळी १९४० च्या जुन महिन्यात फ्रान्समध्ये इंग्रज सैन्याचा पराभव झाला आणि फ्रान्सने इंग्रजांसमोर शरणागती पत्करली. त्यावर इंग्रजांतर्फे एक प्रस्ताव व्हाईसरॉयच्या माध्यमातून ठेवण्यात आला. त्याला ऑगस्ट प्रस्ताव असे म्हणतात हा प्रस्ताव १९४० मध्ये मांडण्यात आला. यात अंतर्गत स्वायत्ततेचे धोरण नाकारले. म्हणून काँग्रेसने हा प्रस्ताव फेटाळून लावला. लिंगने मात्र या घोषणेला सहमती दर्शवली. मात्र ऑगस्ट प्रस्ताव अपयशी ठरला होता. कारण लिंगने भारतात विभाजनाचे तत्व मांडले होते. यावर भारत सचीव लार्ड एमरीने असे म्हटले की, संघर्ष ब्रिटीश सरकार आणि स्वातंत्र्याची मागणी करणाऱ्यांमध्ये नसून भारतीय राष्ट्रीय निवनातील भिन्न भिन्न राजकिय तत्वांमध्ये आहे.

अ) क्रिप्स मिशन:- १९४२

१९३९ मध्ये सुरु झालेले युद्ध तसेच सुरु राहिले., आता जपाननेही युद्धात उडी घेतली. त्यामुळे १९४२ च्या आरंभी इंग्रजांनी समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला. मार्च १९४२ मध्ये ब्रिटीश प्रधानमंत्री चर्चिलने अशी घोषणा केली की, "भारताबाबत युद्धमंत्र्यांचे एकमत झाले आहे या करीता कॉमन्स सभागृहाचे नेता सर स्टफर्ड किप्स भारतात जावून सर्वांशी विचार विनीमय करून स्वतःहाचे समाधान करून हा निर्णय जनतेला सांगतील. आणि तो निर्णय अंतीम आणि पुर्णता न्यायसंगत राहिल." भारतात आल्यानंतर किप्सने प्रस्तावित मसुदा कौन्सिलसमोर ठेवला आणि भारतीय नेत्यांसमोर २९ मार्च रोजी एका पत्रकार परिषदेद्वारा हा प्रस्ताव भारतीय जनतेकरीता जाहीर करण्यात आला. त्यानंतर १५ दिवस चर्चा होत राहिली आणि शेवटी हि चर्चा अपयशी ठरली. या प्रस्तावाचे वर्णन गांधीजींनी "बुडणाऱ्या बँकेचा पुढील तारखेचा चेक असे केले."

किप्सने मांडलेला प्रस्ताव पुढीलप्रमाणे होता.

- १) युद्धसमाप्तीनंतर भारताचे संविधान तयार करण्यासाठी एक निर्वाचित समिती तयार करण्यात येईल.
- २) या समितीत भारतीय संस्थानांचा सहभाग असण्याची व्यवस्था करण्यात येईल.
- ३) इंग्रज प्रांतांना या संविधानात शामिल न होण्याचा आणि आपली पुनी स्थिती कायम ठेवण्याचा अधिकार राहिल.
- ४) ज्या करारानुसार इंग्रजांकडून भारतीयांना अधिकार दिले जातील, त्यात जातीय आणि धार्मिक अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणाची व्यवस्था राहिल. पण ब्रिटीश राष्ट्रमंडळातील इतर सदस्यांशी संबंध ठेवण्याबाबत परीस्थितीत त्याच्यशी तह करणे बंधनकारक राहिल.
- ५) घटना समितीची निवडणुक प्रांतिय कायदेमंडळाच्या कनिष्ठ सभागृहाद्वारा प्रमाणशिर प्रतिनिधीत्वाच्या पद्धतीने होईल.

६) संविधान अस्तित्वात येईपर्यंत भारताच्या संरक्षणाची जबाबदारी ब्रिटीश सरकारची राहिल पण त्याचबरोबर ही अपेक्षा आहे की, भारतीय नेत्यांनी राष्ट्रमंडळाला आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाला पुर्णतः सहकार्य करावे.

या मुसुद्यात अत्यंत महत्वाची बाब अशी होती की, अंतर्गत स्वायक्तता आणि देश विभाजनाची शक्यता निर्माण करण्यात येणार होती. सत्तेचे हस्तांतर करतांना जे अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यात येणार होते त्यामुळे विभाजन आणि फुटीरतावाद आणखीच वाढणार होता. नवे संविधान अस्तित्वात येईपर्यंत गर्हनर जनरलला पुर्ण अधिकार होते. त्यामुळे भारतीय लोक पक्त त्याचे खेळणे रहाणार होते.

या घोषणेत ऑगस्ट प्रस्तावापेक्षा निश्चितच जास्त अधिकार देण्यात आले. त्यात ब्रिटीश राष्ट्रमंडळातून वेगळे होण्यासंदर्भात म्हटले होते. संविधान बनविणे पुर्णपणे भारतीयांच्या हातात होते.

मात्र तरीही या घोषणेने कोणाचेही समाधान झाले नाही प्रत्येक पक्षाने त्याला अपुरे म्हटले, अंतरीम व्यवस्थेबद्दल काँग्रेसची नाराजी होती. तसेच संरक्षणाबाबतची तरतुद मान्य नव्हती. संविधान बनविण्याच्या प्रक्रियेदरम्यान गर्हनर जनरल हा मंत्र्यांच्या सल्ल्यानुसार घटनात्मक प्रमुख म्हणून कार्य करेल ही काँग्रेसची मागणी मान्य न झाल्याने चर्चा फलद्रुप होवू शकली नाही. त्याचप्रमाणे प्रांताना संविधानात सहभागी होण्याबाबत स्वातंत्र्य देणे काँग्रेसला मंजुर नव्हते. हिंदू महासभा याच विचारांची होती. सुनु, जयकर यांनाही ही गोष्ट मान्य नव्हती. भारतापासून पंजाब वेगळा केला जावा याला शिखांचा विरोध होता. संरक्षण न मिळाल्याने मागास जमातींमध्ये असंतोष होता. घोषणेत पाकिस्थानचा कोठेही स्पष्ट उल्लेख नसल्याने लिगने ही योजना फेटाळून लावली.

साधारणतः असे मानले जाते की, किप्स मंडळाचे प्रस्ताव अपयशी झाले मात्र युद्ध समाप्तीनंतर तोच बुडणाऱ्या बँकेचा पुढील तारखेचा चेक संमत झाला.

ड) वेव्हेल योजना:-

भारतीय राजकारणातील घटनात्मक पेचप्रसंग सोडविण्याच्या दृष्टीने राजाजी योजना, देसाई लियाकत अली योजना, डॉ. अंबेडकरांनी केलेल्या सुचना उपयुक्त ठरल्या नाहीत. त्यामुळे घटनात्मक प्रवास मंदावला.

५ मे १९४५ रोजी युरोपातील महायुद्ध संपले. तथापी जपानचा अद्याप पराभव झाला नव्हता. तेव्हा जपानचा पराभव करण्यासाठी हिंदी लोकांची साथ उपयुक्त होईल अशी अपेक्षा बाळगुन १४ जून १९४५ ला एक श्वेतपत्रीका जाहीर करण्यात आली तीच वेव्हेल योजना होय. त्या योजनेतील मुख्य मुद्दे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे.

१) व्हाईसरॉयचे नवे कार्यकारी मंडळ बनवून त्यात देशातील प्रमुख प्रतिनिधींच्या सल्ल्याने वजनदार व्यक्तींना स्थान देण्यात यावे.

२) युद्धविषयक खाते सरसेनापतीकडे असावे.

३) कार्यकारी मंडळात हिंदू मुस्लिम संख्या समान राहिल. दलितवर्गीय मंत्र्यांचा त्यात समावेश असणार नाही.

४) कार्यकारी मंडळाच्या कारभारावर व्हाईसरॉय आणि भारतमंत्र्यांचे नियंत्रण राहिल.

उपरोक्त योजना अयशस्वी झाल्यानंतर लॉर्ड वेवेल यांनी एक योजना सप्टेंबरमध्ये घोषित केली. भारताच्या राजकिय हालचालींना वेग देण्याच्या दृष्टीने ही घोषणा महत्वाची होती. विशेषता या घोषणेत प्रांतीक आणि मध्यवर्ती कायदेमंडळाच्या निवडणुका होतील असे जाहीर केले होते. सप्टेंबर घोषणेतील मुद्दे पुढीलप्रमाणे होते.

१) मध्यवर्ती आणि प्रांतीक कायदेमंडळाच्या निवडणुका होतील.

२) विविध प्रमुख पक्षांशी घटना समिती बाबत चर्चा करुन एक समिती स्थापन करण्यात येईल.

३) घटना समितीच्या कार्यात संस्थानेही भाग घेवू शकतात.

४) प्रांतिक विधीमंडळाच्या निवडणुकांचे निकाल जाहीर होताच मध्यवर्ती सरकारचे कार्यकारी मंडळ बनविण्यासाठी प्रमुख राजकिय पक्षांशी विचार विनिमय करुन पुढील धोरण आमलात आणता येईल.

वेव्हेल योजना अपयशी ठरली कारण ११ जुलै रोजी जिनाने लॉर्ड वेव्हेलची भेट घेतली आणि स्पष्टच केले की, मुस्लिम लिगच मुसलमांनाची एकमेव प्रतिनिधी आहे त्यामुळे व्हाईसरॉयच्या कार्यकारीणीत लिगबाहेरील मुसलमान मान्य केला जाणार नाही. त्याला वेव्हेलने मान्यता दिली नाही कारण काँग्रेसमध्ये चांगल्या संख्येने मुसलमान होते, जेथे मुसलमान बहुसंख्य होते त्या वायव्य सिमा प्रांतात काँग्रेसचे मंत्रीमंडळ होते. शिवाय पंजाबमध्ये मलिक खिज हयात खान यांच्या नेतृत्वात संघीय पक्ष काम करीत होता. त्यानंतर वेव्हेलने असे जाहीर केले की, सिमला बैठक अयशस्वी झाली आहे. खरे तर या असफलतेसाठी जिना जबाबदार होते. जिनाने पत्रकार परिषद घेवून असे म्हटले की, "वेव्हेल योजना म्हणजे आमच्यासाठी एक सापळा होता. त्यामुळे आमचे मरण ओढावले असते. प्रस्तावित कार्यकारी मंडळात इतर अल्पसंख्यांक अनुसुचीत जाती, शिख, खिश्चन, यांचे प्रतिनिधी रहाणार असल्याने आमची संख्या १/३ राहिली असती. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मुस्लिम लिगच्या नसलेल्या पंजाबच्या मलिक खिज हयात खानला सदस्य करण्याचा हट्ट वेव्हेलने धरला होता." चर्चेच्या प्रगतीत जी खिळ निर्माण झाली त्यात काँग्रेसचे अद्यक्ष मौलाना अबुल कलाम आजाद यांनी जिनांना जबाबदार धरले. मात्र काही अंशी वेव्हेलही जबाबदार होता कारण भारतीय नेत्यांशी चर्चा करुनच त्यांनी कार्यकारी मंडळाची रचना ठरविणे आवश्यक होते.

इ) कॅबिनेट मिशन:- १९४६

सिमला बैठकीच्या अपयशानंतर भारतात प्रचंड नैराश्य निर्माण झाले. पण लगेच आशेचा किरण दिसू लागला. १० जुलै १९४५ रोजी इंग्लंडमध्ये मजूर पक्ष सत्तारूढ झाला. आणि भारताचे जुने मित्र असलेले पॅथिक लॉरेन्स भारत सचिव बनले. १९ फेब्रुवारी १९४६ रोजी भारत सचिव पॅथिक लॉरेन्सने लॉर्डस सभागृहात अशी घोषणा केली की, तो स्वतः, स्टफर्ड क्रिप्स आणि ए व्ही. अलेक्झांडर यांचा समावेश असलेले मंत्रीमंडळाचे एक शिष्टमंडळ भारतात जावून व्हाईसरॉयच्या मदतीने भारतीय नेत्यांशी राजकिय विषयावर विचार विनिमय करतील. या घोषणेवरील चर्चेत बोलतांना प्रधानमंत्री अटलीने असे घोषित केले की, अल्पसंख्यांकांच्या हक्काबाबत आम्ही पूर्ण जागरूक आहोत. आणि त्यांनी भयमुक्त व्हावे अशी आमची ईच्छा आहे. परंतु अल्पसंख्यांकांनी बहुसंख्यांकांच्या उन्नतीच्या आड यावे हेही आम्हाला मान्य नाही. भारतामध्ये इंग्रजांच्या या शब्दांचा अर्थ असा घेण्यात आला की, इंग्रजांच्या मुस्लिम लिगबाबतच्या धोरणात मुलभूत परिवर्तन झाले आहे.

कॅबिनेट मिशनलाच त्रिमंत्री योजना असे म्हटले जाते कारण कॅबिनेटमधील तिन मंत्र्यांचा या योजनानिर्मितीत बाटा होता. हे मंडळ २४ मार्च १९४६ रोजी दिल्लीला पोहोचले. आणि भारतातील भिन्न भिन्न पक्षांशी दिर्घ वार्तालाप करण्यात आला. भारताच्या एकतेबाबत आणि फाळणीबाबत लिग आणि काँग्रेसमध्ये समझौता होवू न शकल्याने शिष्टमंडळाने आपल्या वतीने घटनात्मक समस्येवर उपाय सुचविला. हे उपाय शिष्टमंडळाने १६ मे १९४६ रोजी प्रकाशित करण्यात आले.

एका दिर्घकालीन योजनेच्या रूपात त्यांनी पाकिस्थानची मागणी अनेक कारणांवरुन अस्विकृत केली. पहिले कारण म्हणजे पाकिस्थानच्या निर्मितीमुळे मुसलमान नसलेल्या अनेक अल्पसंख्यांकांचा प्रश्न सुटत नाही. पाकिस्थानची निर्मिती झाल्यास बायव्य भागात अश्या लोकांची संख्या ३७.९३ टक्के राहिल. व पूर्व भागात ४८.४१ टक्के राहिल. त्यांच्यामते बंगाल, आसाम आणि पंजाबसारख्या मंस्लिम बहुल प्रांतांना पाकिस्थानात समाविष्ट करण्यामागे कोणताही तर्क नाही. पाकिस्थान निर्माण करण्याच्या बाजुने जो युक्तीवाद केला जातो तो त्यांच्या विरुद्धही जावू शकतो. पंजाब आणि बंगालची फाळणी करुन छोटसे पाकिस्थान बनविल्यामुळे कोणताही फायदा होणार नाही. आणि तेथील जनतेच्या ते ईच्छेविरुद्ध असेल. दूसरे कारण असे की, भारताची डाकतार व्यवस्था व दळणवळण वाटल्याचा कोणताही फायदा

होणार नाही. तिसरी गोष्ट म्हणजे सैन्याचे वाटप केल्याने देशाचे खुप नुकसान होईल. आणि चौथी गोष्ट म्हणजे संस्थानांनी एका अथवा दुसऱ्या संघात सामिल होणे अतिशय कठीण जाईल. या शिवाय पाकच्या दोन भागातील ७०० मैलाचे अंतर त्यांच्या हितासाठी योग्य ठरणार नाही. आणि युद्ध व शांततेच्या काळात त्यांची दळणवळण व्यवस्था भारताच्या सद्भावनेवर आधारलेली असेल. वास्तविक पहाता हे सर्व मुद्दे योग्य होते आणि फाळणी विरोधात होते. म्हणून कॅबिनेट मिशनने अशी सुचना केली की, एकच केंद्रसरकार असावे आणि काही गोष्टींवर त्याचे नियंत्रण असावे. विमंत्री अथवा कॅबिनेट मिशनने असे सुचविले की, भारतीय संविधानात खालील बाबींचा अंतर्भाव असावा.

१) ब्रिटीश प्रांत आणि संस्थाने मिळून एक संघराज्य निर्माण व्हावे. जे परराष्ट्र संबंध, संरक्षण, आणि दळणवळण साधनांवर नियंत्रण ठेवतील त्याकरीता त्यांना कर लावण्याचा अधिकार असेल.

२) संघराज्याच्या कार्यकारी मंडळात आणि कायदेमंडळात ब्रिटीश प्रांत आणि संस्थानांचे प्रतिनिधी असावेत. एखादा महत्वाचा सांप्रदायीक मुद्दा निर्माण झाल्यास कायदेमंडळाच्या बहुसंख्य उपस्थितीत मोठ्या जमातीच्या प्रतिनिधींनी मतदान करून निर्णय घ्यावा.

३) केंद्रसुचीतील विषय वगळता इतर विषयावर प्रांतांना पूर्ण स्वातंत्र्य असावे आणि शेष सत्ता प्रांताकडेच असावी.

४) प्रांतांना लहान मोठे गट बनविण्याचा अधिकार असावा. आणि त्या गटांचे अधिकार त्यांनीच ठरवावे.

५) मद्रास, मुंबई, मध्यप्रांत, संयुक्तप्रांत, बिहार आणि ओरीसा या सहा हिंदू बहुल प्रांतांचा एक गट 'अ' गट राहिल. वायव्य सरहद प्रांत, पंजाब, आणि सिंध या मुस्लिम बहुल प्रांतांचा 'ब' गट राहिल. बंगाल आणि आसाम 'क' गटात रहातील. मुख्य आयुक्तांचे असलेले प्रांत दिल्ली, मारवाड, आजमेर आणि कुर्ग 'अ' गटात तर बलुचीस्थान 'ब' गटात राहिल.

वरलपैकी 'ब' आणि 'क' गट मुसलमानांच्या नियंत्रणाखाली रहाणार होते

. शिष्टमंडळांनी करावयाचे आणखी एक कार्य म्हणजे भारतीयांनी संविधान बनविण्यास प्रारंभ करणे होय. संविधान संभा प्रांतिय विधानसभांद्वारा निवडली जाणार होती. प्रौढ मताधिकाराद्वारा घटना समिती निवडण्याची प्रक्रीया बाजूला सारण्यात आली. कारण त्यामुळे फार विलंब झाला असता. प्रांतिय विधानसभेच्या सदस्यांना तिन भागात विभाजीत करण्यात आले होते. सामान्य, मुस्लिम आणि शिख प्रत्येक भागातील सदस्यांना आपले प्रतिनिधी प्रमाणशिर प्रतिनिधीत्वाच्या पद्धतीने निवडवयाचे होते. साधारणतः हे प्रमाण १० लक्ष लोकसंख्येला एक प्रतिनिधी असे होते. मुख्य आयुक्त प्रांतासाठी वेगळी व्यवस्था होती. 'अ' गटात १८७, 'ब' गटात ३५, तर 'क' गटात ७० असे एकूण २९२ सदस्य होते. या व्यतीरीक्त ४ सदस्य मुख्य आयुक्त त प्रांतातून आणि ९३ सदस्य भारतीय संस्थानांमुधुन यावयाचे होते.

वरील तिनही गटातील प्रांतांना स्वतःसाठी संविधान तयार करावयाचे होते. एखादा गट स्वतंत्रपणे आपल्यासाठी संविधान तयार करू शकत होता. त्यानंतर तिनही गटांनी एकत्रीतपणे केंद्र सविधान तयार करावयाचे होते. नागरीक, अल्पसंख्यांक, जनजाती, अपरिवर्जित क्षेत्रासाठी त्यांच्या अधिकाराबाबत सल्लागार समितीने निर्णय घ्यावयाचा होता. गटाचे आणि प्रांताचे संविधान या संबंधी अशी व्यवस्था होती की, दर १० वर्षांनी संविधानातील अटीबाबत पुर्नविचार करण्याची मागणी करण्याचा अधिकार प्रांताना होता.

त्रिमंत्री योजनेचे गुणदोष:-

गुण:- या योजनेचा मुख्य गुण असा होता की, घटना समिती ही लोकशाही तत्यानूसार लोकसंख्येवर अधारीत होती. जातीय प्रश्नांचा निर्णय बहुमताच्या अधारे करावयाचा होता. अर्थात त्यांच्या संरक्षणाची व्यवस्था होती. या योजनेचा सर्वात महत्वाचा गुण असा होता की, पाकिस्थानची कल्पना सोडून दिलेली होती. महत्वाची बाब म्हणजे घटना

समितीच्या सदस्यांमध्ये कोणीही ब्रिटीश सरकारचे अथवा युरोपीयन अधिकारी नव्हते. एवढेच नव्हे तर प्रांतिय विधानसभेत, त्यासंबंधी होणाऱ्या मतदानाच्या वेळी युरोपीयन सदस्यांना

गैरहजर रहावयाचे होते. योजनेप्रामुखेने आपले कार्य करण्यास घटना समिती पूर्णपणे स्वतंत्र्य होती. तिला ब्रिटीश सरकार आणि भारतीय प्रतिनिधींकडून कोणताही अडथडा येणार नव्हता.

दोष:- अल्पसंख्यांक म्हणून मुस्लिमांचे हित जोपासले गेले पण तसे पंजाबच्या शिखांच्या बाबतीत झाले नाही. प्रांताच्या गटांविषयी मतभेद होते. लिंगचे असे म्हणणे होते कि, गट बनवणे आवश्यक आहे. काँग्रेसच्या म्हणण्यानुसार तसे करणे ऐच्छीक आहे. शेवटी इंग्रजांनी काँग्रेसच्या विचारांचे समर्थन केले. संविधान बनविण्याची साखळी विचित्र होती. आधी गटांनी, नंतर प्रांतांनी व त्यानंतर संघाने संविधान बनवयाचे होते. म्हणजे गाडी पुढे आणि घोडे मागे अशी स्थिती झाली.

फ) माऊंटबॅटन योजना आणि भारताची फाळणी:-

कॅबिनेट मिशनला लिंगने विरोध केल्यामुळे ही योजना अपयशी ठरली. शिवाय संघाचे संविधान बनविण्याची प्रक्रीयाही अतीशय गुंतागुंतीची होती. भारतीय घटनानिर्मितीचा पंचप्रसंग सुटू शकला नाही परिणामी याच काळात व्हाईसरॉय वेव्हेलच्या जागी लॉर्ड लुई माऊंटबॅटन यांची नियुक्ती करण्यात आली. भारतात आल्याबरोबर त्याने अशी घोषणा केली की, काही महीन्यातच भारतीयांकडे सत्ता सोपविण्यात येईल. माऊंटबॅटनने भारतीय नेत्यांशी बोलणी सुरु केली. जिना पाकिस्थानच्या मागणीवर आडून बसले होते आणि काँग्रेस नेत्यांनाही या गोष्टीची जाणीव झाली होती की, भारताचे ऐक्य टिकवून ठेवणे कठीण आहे.

मे १९४७ मध्ये विचारविनिमयासाठी माऊंटबॅटन लंडनला गेले परत आल्यावर ३ जून १९४७ रोजी एका वक्तव्याद्वारे भारतीय प्रश्नावर खालील उपाय सुचविला. "ब्रिटीश सम्राटाच्या सरकारचा भारताच्या घटना समितीत अडथडा आणण्याची ईच्छा नाही. घटनासमितीने तयार केलेली घटना जे प्रांत स्विकारण्यास तयार नाहीत त्यांना ती घटना लागू केली जावू शकत नाही. ब्रिटीश सरकारला अशा प्रदेशांची ईच्छा जाणून घेण्यासाठी खालील मार्ग समाधानकारक दिसतो की, त्यांची घटना अ) सध्याच्या घटनासमितीने तयार करावी आ) अस्तित्वात असलेली घटना स्विकारण्यास नकार देणाऱ्या प्रदेशांच्या प्रतिनिधींची नवी घटना तयार करावी. अशा स्थितीत हाही निर्णय घ्यावा लागेल की, सार्वभौम सत्तेचे हस्तांतरण कोणाकडे करावे. पंजाब आणि बंगालच्या कायदेमंडळांची बैठक दोन भागात होणार होती. एक मुस्लिम बहुसंख्यांक भाग आणि उरलेला दुसरा भाग. आपल्या प्रांताचे विभाजन करावयाचे अथवा नाही हे त्या भागांनी स्वतंत्रपणे ठरवावयाचे होते. कोणत्याही भागाने साधारण बहुमताने विभाजनाच्या बाजूने कौल दिला तर विभाजनाची व्यवस्था केली जाईल. सिंधच्या कायदेमंडळाला विशेष बैठकित हा निर्णय घ्यावयाचा होता. वायव्य सिमा प्रांतात सर्वमताची तरतुद होती. तसेच आसाममधील मुस्लिम बहुसंख्यांक सिल्हट जिल्ह्यात अशीच तरतुद होती. त्याने सर्वमताने निर्णय घ्यावा कि या प्रांताने आसाममध्ये शामिल व्हावे की, बंगालमध्ये "

जर विभाजन झालेच तर या योजनेत सिमा आयोगाची तरतुद होती. जेणेकरून विभाजनाच्या सिमा निश्चित करण्यात याव्या. वक्तव्याच्या शेवटी असे म्हटले होते की, सरकार एक विधेयक संमत करेल आणि दोन प्राधीकरणांकडे अंतर्गत स्वायत्ततेच्या आधारावर सत्तेचे हस्तांतरण करेल. ब्रिटीश राष्ट्रमंडळात रहावयाचे कींवा नाही हे त्यांच्या ईच्छेवर अवलंबून असेल.

भारताची फाळणी:-

३ जूनची योजना भारतातील सर्वच राजकीय पक्षांनी मान्य केली. मुस्लिम लिंगमध्ये जल्लोषाचे वातावरण होते. कारण त्यांना तुटलेले का होईना स्वतःचे राज्य मिळाले होते. काँग्रेसने अतिशय नाईलाजाने आणि परिस्थितीच्या दडपणाखाली भारताची फाळणी स्विकारली. शिखांनी नाईलाजाने संमती दर्शवली. हि योजना तावळतोब आमलात आणण्यात आली. बंगाल आणि पंजाबच्या कायदेमंडळांनी आपआपल्या प्रांतांची फाळणी करण्याचा निर्णय घेतला.

त्यानुसार पुर्व बंगाल आणि पश्चिम पंजाब पाकिस्थानात शामिल झाले. पश्चिम बंगाल आणि पुर्व पंजाब यांनी भारतात रहाण्याचे ठरविले. सिल्हटच्या सर्वमताने पश्चिम बंगालमध्ये रहाण्याचा कौल दिला. नविन प्रांताच्या सिमा निर्धारणासाठी दोन सिमा आयोग स्थापन करण्यात आले. वायव्य

सिमा प्रांतांच्या घेण्यात आलेल्या सिमा चाचणीत काँग्रेसने भाग घेतला. त्या प्रांताने पाकच्या बाजूने मत दिले. बलुचिस्तान आणि सिंधनेही पाकिस्थानात शामिल होण्याचे ठरविले.

फाळणी अटळ होती का?

भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा इंग्लंडच्या संसदेत जुलै १९४७ साली संमत करण्यात आला. आणि त्याचप्रमाणे १५ ऑगस्ट १९४७ पासून भारत आणि पाक असे भारताचे दोन तुकडे झाले. मात्र फाळणी अटळ होती का या प्रश्नाचे उत्तर वैचारीक असल्यामुळे लिहिणारा कोण यावर ते अवलंबून असेल. भारतात देशाची फाळणी एक दुर्दैवी घटना मानली जाते. इंग्रजांची जुनी चाल "फूट " पाडा आणि राज्य करा" व मुस्लिम लिंगची जातीयता आणि अलगपणाच्या आदर्शाचा तो एक स्वाभाविक आणि अंतिम टप्पा होता. या दोन्ही प्रवृत्तींनी परस्पर सहकार्याने काम केले आणि काँग्रेसला फाळणी स्विकारण्यास बध्य केले. अनेक भारतीय लेखक याबाबत काँग्रेस नेत्यांना दोष देतात. त्यांनी कणखर भुमिका घेतली असती व मुत्सद्दीपणा दाखविला असता तर फाळणी टळू शकली असती असे या लेखकांचे मत आहे. पाकिस्थानात मात्र फाळणीला तर्कसंगत आणि आवश्यक मानले जाते. मुस्लिम राष्ट्रवाद भारताच्या इतिहासात अंतर्भूत होता असा त्यांचा युक्तीवाद आहे. किंबहुना आपल्या जमातवादी इतिहासलेखनातून हाशिम फरीदाबादी, जहिरउद्दीन फारुखी, इश्तिहाक हुसेन कुरेशी यांनी तो प्रकर्षाने मांडला. फाळणीबाबत इंग्रज लेखकांमध्येही एकमत नाही. भारतात असलेले इंग्रज अधिकारी वेगवेगळे मत मांडतात.

अर्थात परिणाम आणि कारणे काहीही असतील तरी परिस्थितीचा अचूक फायदा घेणाऱ्या जिनालाच फाळणीचे श्रेय दिले जाते. जिनाची ताकद दिवसेंदीवस वाढत गेली आणि शेवटी त्यांना कायदा- ई- आझम म्हटले जावू लागले. पंडीत नेहरुंच्या मते मुसलमानांमध्ये मध्यम वर्गाचा उदय उशीरा झाल्याने जातीयतेची भावना बळावत गेली. आणि संधीचा फायदा घेत लिंगने मुसलमानांमध्ये भितीची भावना निर्माण केली. इस्लाम खतरेमे या नान्यामुळे सर्व मुसलमान लिंगच्या झेंड्याखाली एकत्र आले. आणि जिना त्यांच्याकरीता प्रेषित बनले.

हिंदू महासभेच्या चुकांमुळे आणि कार्यामुळे जातीयवाद आणि अलगपणाची भावना वाढीस लागली अशी टिका केली जाते. विशेषतः सावरकरांचे असे मत होते की, " भारत हा हिंदूंचा देश आहे. येथे मुसलमानांनी अल्पसंख्यांकांप्रमाणेच राहिले पाहिजे. कारण लोकशाहीत यहुमताची सत्ता असते." ह्यामुळे प्रक्षोभ निर्माण झाला असे म्हटले जाते.

"यानंतरचा इतिहास पहाता हिंदू महासभेला आणि सावरकरांना दोषी ठरविणे योग्य होणार नाही. परिस्थितीचे दडपण आल्याने काँग्रेसने फाळणीला मान्यता दिली हि वस्तुस्थिती आहे." भारत हा हिंदूंचा देश आहे या बदल कोणाचेही दुमत असू नये. तरीही मुसलमानांना पाकिस्तान दिला यामागे उरलेल्या भारतात तरी हिंदूंना स्वतंत्र्य जीवन जगता यावे ही भावना होती. पण इतिहासाकडे पहाता तसे घडले नाही. पाकिस्तान देणे हे तर्कसंगत आणि न्यायसंगत होते तर त्याच सिद्धांताचा आधार घेवून पाकिस्तानने शांत रहाणे आवश्यक होते. पण त्यानंतर काश्मिर आणि अन्य प्रदेशांकरीता पाकची घुसखोरी सुरुच राहिली. पुन्हा तोच खेळ सुरु झाला. कत्लेआम सुरु झाले. त्यामुळे हा हिंदूंचा देश आहे हे ठणकावून सांगण्याची वेळ आली. ६०-७० वर्षांनंतर जे सांगण्याची वेळ आलेली आहे तेच आधी महासभेने आणि सावरकरांनी सांगितले त्याबद्दल त्यांना दोषी ठरवणे म्हणजे इतिहासाची विटंबना करण्यासारखे होईल. सरदार पटेलानी नंतरच्या काळात कणखर भुमिका घेवून भारताला एका नकाशात जोडले त्यांनीही असे मत मांडले की, "भारताची फाळणी आम्ही मान्य केली नसती तर भारत लहान-लहान तुकड्यात विभागला गेला असता आणि पुर्णता नष्ट झाला असता. माझ्या एका वर्षाच्या अनुभवाने माझी पुर्ण खात्री होवून चुकली होती की, आम्ही ज्या मार्गावरून समोर जात

होतो तो पुर्ण विनाशाचा मार्ग होता. आम्हाला एक नाही तर अनेक पाकिस्तान दिसले असते. कारण आमच्या प्रत्येक कार्यालयात पाकिस्तानी घटक होता." थोडक्यात आपणास असे म्हणता येईल की, काँग्रेस आणि लिगमध्ये वाढणाऱ्या मतभेदांमुळे गतीरोध उत्पन्न झाला आणि त्यामुळे लिगने आडमुठेपणाचे धोरण अवलंबून फाळणी घडवून आणली.

ई) भारत स्वातंत्र्याचा कायदा- १९४७

आपल्या घोषणेनुसार ब्रिटीश सरकारने एक कायदा केला. ४ जुलै १९४७ ला संसदेत विधेयक मांडण्यात आले आणि १८ जुलैला ते संमत करण्यात आले. या कायद्यात कोणतीही नवी घटना नव्हती तर भारताच्या आणि पाकिस्तानच्या प्रतिनिधींना आपआपली घटना तयार करण्याची संमती दिली होती. अशा प्रकारे या कायद्याने माउंटबॅटनच्या ३ जूनच्या घोषणेला कायदेशिर स्वरूप देण्यात आले.

कायद्यान्वये १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत आणि पाकची निर्मिती होणार होती. आणि इंग्रजांना भारतावरील आपले अधिपत्य सोडून द्यावयाचे होते. नवी घटना तयार होईपर्यंत आणि तीची अम्मलबजावणी होईपर्यंत सध्याच्या घटनासमिती कायदेमंडळाचे कार्य करतील व १९३५ च्या कायद्याप्रमाणे कामकाज चालेल असे ठरविण्यात आले होते. या कायद्याच्या तरतुदी थोडक्यात पुढीलप्रमाणे

१) या कायद्याने भारत- पाकिस्तान हि दोन सार्वभौम राष्ट्रे निर्माण झाली. २) दोन्ही राष्ट्रांची विधीमंडळे आपआपल्या देशाकरीता कायदे करण्यास सार्वभौम झाली,

३) नवी घटना निर्माण होईपर्यंत सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या घटना समित्याच कायदेमंडळाची कामे करतील या कायदेमंडळास घटना तयार करण्याखेरीज पुर्वीच्या मध्यवर्ती कायदेमंडळाचे सर्व अधिकार असतील.

४) १५ ऑगस्ट १९४७ नंतर ब्रिटीश सरकारचा दोन्ही राज्यांवर किंवा प्रांतावर काहीही अधिकार रहाणार नाही.

५) नवी घटना तयार होईपर्यंत केंद्राचा व प्रांताचा कारभार १९३५ च्या कायद्याने करावा व आवश्यकता वाटल्यास त्यात बदल करावा.

६) ब्रिटीश बादशहाकडे असलेले सार्वभौम सत्तेचे सर्व अधिकार हिंदी संस्थानांकडे देण्यात आले. व हि संस्थाने आणि ब्रिटीश राज्य यांच्यात झालेले सर्व करार व तहनामे १५ ऑगस्ट पासून रद्द करण्यात आले. ७) भारतमंत्र्यांचे अधिकारपद रद्द करण्यात येवून त्यांचे सर्व अधिकार राष्ट्रकुल खात्याच्या सेक्रेटरीकडे देण्यात आले.

७) भारताचे सम्राट हा ब्रिटीश राज्याचा किलाब रद्द झाल्याचे घोषित करण्यात आले. या तरतुदींशिवाय सैन्य, वरीष्ठ नोकर, फाळणीची यंत्रणा, गर्व्हनर जनरलचे अधिकार, गोन्या सैन्याची

रवानगी इंग्लंडला इ. विषयांसंबंधी तपशिलही १९४७ च्या कायद्यात जोडण्यात आला. या कायद्याने भारतावरील ब्रिटीश सत्ता पूर्णपणे नष्ट झाली. व भारत आणि पाकिस्तान ही दोन स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण झाली.

बिहार किसान सभा:-

1934 मध्ये सहजानंद सरस्वती यांच्या प्रयत्नांमुळे 1927 मध्ये स्थापन झालेल्या बिहार किसान सभेने सर्वसमावेशक संघटनेचे रूप धारण केले. यामध्ये त्यांना आचार्य नरेंद्र देव आणि जयप्रकाश नारायण यांचा सक्रिय पाठिंबा होता. 1935 मध्ये उत्तर प्रदेशमध्ये प्रादेशिक किसान सभेची स्थापना झाली. या किसान सभांच्या प्रयत्नांमुळे उत्तर प्रदेशात १९३४ मध्ये जमीनदारी प्रथा रद्द करण्यासंबंधीचे कायदे संमत झाले. त्याच वर्षी पंजाबमध्ये कर्जमुक्ती कायदा, खात्यांचे नियमन कायदा, 1933 मध्ये बंगालमध्ये 'मनीलँडर्स कायदा' आणि 1935 मध्ये कर्जमुक्तीचा कायदा होऊनही शेतकऱ्यांची स्थिती गरीबच राहिली, त्यात कोणतीही लक्षणीय सुधारणा झाली नाही. शेतकऱ्यांमध्ये

असंतोषाची भावना वाढतच गेली आणि हा नंतरच्या काळात शेतकऱ्यांच्या संघर्षाचा आधार बनला, ज्याचे स्वरूप पूर्वीच्या कोणत्याही काळापेक्षा जास्त संघटित होते.

1936 मध्ये कम्युनिस्ट आणि काँग्रेस समाजवादी पक्षाने 'अखिल भारतीय किसान सभा' स्थापन केली. 'अखिल भारतीय किसान सभा' ही संघटित शेतकरी चळवळीच्या दिशेने मोठ्या प्रगतीचे सूचक होती, जरी त्यात देशातील संपूर्ण शेतकरी वर्ग समाविष्ट होऊ शकला नाही. या संघटनेने भारतीय शेतकऱ्यांमध्ये व्यापक शैक्षणिक आणि प्रचार कार्य सुरू ठेवले आणि शेतकऱ्यांच्या मागण्यांसाठी अनेक लढेही केले. पण त्याचा आधार मध्यमवर्गीय शेतकरी होता, त्यामुळे गरीब, भूमिहीन आणि बंधपत्रित शेतकऱ्यांचा त्यात समावेश होऊ शकला नाही. याने सर्व शेतकरी संघटनांना भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसशी जोडण्याचा प्रयत्न केला परंतु या प्रस्तावाच्या बाजूने काँग्रेसकडून कोणताही प्रतिसाद मिळाला नाही. योगायोगाने, अखिल भारतीय किसान सभेच्या उदयानंतर, म्हणजे 1936 मध्ये, बंगाली प्रादेशिक किसान सभेची कलकत्ता येथे स्थापना झाली. त्याची स्थापना भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (C.P.I.) च्या बंगाल युनिटने केली होती. मार्च 1937 मध्ये बांकुरा येथे झालेल्या पहिल्या वार्षिक परिषदेत या सभेने जमीनदारी व्यवस्था रद्द करण्याची, लोकशाही राज्याची स्थापना करण्याची आणि भूमिहीन शेतकऱ्यांना कोणत्याही अटीशिवाय जमीन हस्तांतरित करण्याची मागणी केली. 1936 ते 1946 दरम्यान, बंगाली प्रादेशिक किसान सभेने बंगालमध्ये अनेक कृषी चळवळींचे आयोजन केले, ज्यात चोवीस परगणा जिल्ह्यातील 'खास जमीन' साठी आंदोलनाचा समावेश होता. या चळवळी भागधारकांच्या बेदखल आणि विविध प्रकारच्या उपकरांच्या (जसे की मेळा टोला इ.) विरुद्ध होत्या आणि रंगपूर, दिनाजपूर, मालदा, मैमनसिंग, जेसोर आणि चोवीस परगणा येथे एकाच वेळी केल्या गेल्या.

तिभागा चळवळ:

बंगालच्या शेतकरी चळवळींपैकी सर्वात महत्त्वाची चळवळ तिभागा चळवळ म्हणून ओळखली जाते. या आंदोलनात दोन तृतीयांश पीक वर्गदारांना (शेतकऱ्यांना) देण्याची मागणी करण्यात आली. 1940 मध्ये जमीन महसूल आयोगाने या मागणीची शिफारस केली होती. जमीनधारकांच्या विरोधात हे भागफळधारकांचे आंदोलन होते. बंगाल किसान सभेने आयोजित केलेल्या सभा आणि निदर्शनांमध्ये 'इन्कलाब झिंदाबाद' आणि 'तिभागा चाय' (आम्हाला दोन तृतीयांश वाटा हवा आहे) अशा घोषणा देण्यात आल्या. तिभागा संघर्ष ठाकूरगाव ते लगतच्या रंगपूर आणि जलपाईगुडी जिल्ह्यांतील राजबंसी गावांपर्यंत पसरला. सर्वत्र शेतकऱ्यांनी हीच पद्धत अवलंबली. वाटेकरींनी पीक भाडेकरूच्या घरी न जाता स्वतःच्या घरी नेले. हातात काठ्या घेऊन वर उल्लेख केलेल्या घोषणा देत स्वयंसेवकांचा जमाव वेगवेगळ्या गावातून गेला. त्याला बारगदारांनी (शेतकऱ्यांनी) मोठ्या उत्साहाने साथ दिली आणि ही चळवळ वेगाने गावोगाव पसरली. बंगालच्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या सदस्यांनी, जसे की मोनी सिंग, मुझफ्फर अहमद आणि सुनील सेन यांनी या चळवळीत प्रमुख भूमिका बजावल्या. म्हणूनच ही चळवळ 1920 पासून काँग्रेसचा बालेकिल्ला असलेल्या मिदनापूरच्या काही भागातही पोहोचली असली तरी त्यांच्या बालेकिल्ल्यात ही चळवळ दूरवर पसरली. काकद्वीपच्या तिभागा चळवळीतही महिलांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. येथील एकूण 70 कुटुंबांपैकी 25 कुटुंबांनी या चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला — काहींनी चळवळीचे नेतृत्वही केले. हे आंदोलन काकद्वीप, हरोआ, संदेशखळी, सोनारपूर, भांगर, कासनंग आणि दक्षिण 24 परगणा जिल्ह्यात 'बंगिया प्रदेशीय किसान सभे'च्या नेतृत्वाखाली चालवले गेले. सुंदरबन भागातील वाटेकरी शेतकऱ्यांनी पोलिसांशी बराच वेळ जोरदार संघर्ष केला. टंका, नानकर, नवाल यांसारख्या जबरदस्त महसूल संकलन व्यवस्थेमुळे त्रस्त असलेल्या उपरोक्त भागातील तसेच उत्तर बंगालमधील हजारो शेतकऱ्यांनी 'तिभागा'चा नारा दिला आणि जमीनदार आणि सावकारांविरुद्ध उठाव केला. बंगालच्या ग्रामीण भागात वाटेकरी आणि सरकारी सुरक्षा दलांमध्ये हिंसक चकमकी झाल्या, ज्यात कधी लष्कराचा तर कधी शेतकऱ्यांचा वरचष्मा होता. स्वातंत्र्यानंतर बराच काळ हे आंदोलन सुरू राहिले आणि अखेर पोलिसांच्या कारवाईमुळे हळूहळू संपले. एकंदरीत त्याची उपलब्धी १९४९ च्या बारगदार कायद्याच्या रूपाने झाली जी बी. सी. रॉय सरकारने अध्यादेश जारी केला होता.

1940-41 दरम्यान, भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने मलबारमध्ये भाडेकरार कायदा आणि दडपशाही विरोधी आंदोलनाची मोहीम अधिक तीव्र केली, 'आंध्रमध्ये उपोषण मोर्चा' आणि बेदखल विरोध यासारख्या चळवळी उभारल्या. 'नो टॅक्स' आणि 'नो लगान' चळवळीचे नेतृत्व केले. गुजरातमध्ये आणि उत्तर प्रदेश आणि बिहारमध्ये ऊस उत्पादकांच्या चळवळी आणि जमीन निष्कासनविरोधी आंदोलनांना प्रेरित केले. त्याच वेळी, हिटलरचा सोव्हिएत युनियनवर हल्ला जून 1941 मध्ये झाला नसता, तर शेतकरी चळवळ नक्कीच शिगेला पोहोचली असती. या घटनेचा परिणाम म्हणून डिसेंबर 1941 मध्ये 'जनयुद्ध'चा नारा घोषित करण्यात आला ज्याने रातारात साम्राज्यवादविरोधी युद्धाचे रूपांतर फॅसिस्टविरोधी युद्धात आणि ब्रिटिशांना विरोध करून त्यांच्या सहकार्यात केले.

'जनयुद्ध'च्या दिशेला अनुसरून भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने ग्रामीण भागातील लोकांना 'अधिक अन्न वाढवणे' आणि 'पडत जमिनीची मशागत करणे' यासारख्या काही रचनात्मक कार्यक्रमांकडे प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. पण 'छोडो भारत आंदोलन'च्या काळात राष्ट्रीय मूड आणि काँग्रेसने जनतेला दिलेली अंतिम लढ्याची हाक पाहता भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष आपली आंदोलनात्मक वृत्ती पूर्णपणे सोडू शकला नाही. विशेषतः अन्नधान्य आणि इतर जीवनावश्यक वस्तूंच्या टंचाईच्या विरोधात आणि साठेबाजी आणि काळाबाजाराच्या विरोधात जनमत निर्माण करण्याच्या संदर्भात त्यांनी हे आंदोलनात्मक उपक्रम चालू ठेवले. किमती नियंत्रणासोबतच दुष्काळ आणि पूरग्रस्त भागातील कर माफ करण्याची मागणीही त्यांनी केली. याच काळात तेलंगणा भागात शेतकरी असंतोष निर्माण झाला.

तेलंगणा शेतकरी आंदोलन:

तेलंगणा प्रदेशात पटेल आणि पटवारींच्या मदतीने देशमुखांनी अधिकाधिक चांगल्या जमिनी ताब्यात घेतल्या आणि बिनदिवकतपणे भाडे म्हणून वाढवायला सुरुवात केली. कालांतराने, त्यांनी त्यांच्या प्रभावाच्या क्षेत्राचा विस्तार केला आणि त्यांची शक्ती आणि स्थिती लक्षणीय वाढली ज्यामुळे ते ग्रामीण समाजाचे नेते बनले. तरीही त्यांच्या जमिनी बळकावण्याच्या कारवाया सुरूच राहिल्या आणि राज्य पोलीस आणि महसूल अधिकाऱ्यांच्या मदतीमुळे त्यांना विविध आरोपांना सामोरे जावे लागले, जसे की काही बेकायदेशीर कर न भरणे, सक्तीचे काम न करणे, कर्ज न देणे किंवा काही गावातील बेकायदेशीर कामे. वादाच्या संदर्भात दंड आकारला जातो

त्यांनी शेतकऱ्यांच्या जमिनी बळजबरीने विनामोबदला वगैरेच्या आधारे ताब्यात घेतल्या." त्यांनी ही जमीन इतक्या वेगाने लुटली की, सध्याच्या शतकाच्या पाचव्या दशकात पोहोचेपर्यंत त्यांनी ६० ते ७० टक्के जमीन ताब्यात घेतली होती. काही जिल्हे आणि इतर अनेक ठिकाणी, प्रत्येक देशमुखाकडे 40,000 ते 1,00,000 किंवा 1,50,000 एकर जमीन होती. या देशमुखांना आणि जहागीरदारांना निगम सरकारने संरक्षण दिले होते. दुसऱ्या महायुद्धात त्यांना प्रचंड नफा मिळाला होता कारण ग्रामीण अर्थव्यवस्था तेलंगणाची भरभराट होत होती., भांडवलशाही जगाशी आणि जागतिक बाजारपेठेशी जोडले गेले होते, ज्याने सरंजामशाही दडपशाही आणि जप्तीचा वेग वाढवला. त्यामुळे या काळात मोठ्या प्रमाणावर शोषण झालेल्या शेतकरी आणि शेतकऱ्यांनी त्यांच्या शोषकांविरुद्ध चळवळ सुरू केली. आणि हळूहळू स्थानिक कम्युनिस्ट, मध्यम शेतकरी आणि काँग्रेस संघटना देखील या मोहिमेत सामील झाल्या. या काळात आंदोलन पूर्णपणे शांत राहिले. जनतेच्या पुढाकाराने शस्त्र उचलण्याची कारवाई आणि जमीनदारांच्या जमिनी ताब्यात घेण्याची मागणी हे होते. आंदोलनाचा कळस.भारत सरकारने निजाम सरकारच्या विरोधात केलेल्या पोलिस कारवाईनंतर मध्यम शेतकरी, आंध्र महासभा आणि काँग्रेस यांनी आंदोलनापासून स्वतःला दूर केले त्या वेळी तो पोहोचला. सुमारे 3,000 एकर जमीन जमीनदारांकडून हिसकावून घेण्यात आली आणि ज्यांच्यावर पूर्वी मालकी हक्क होता त्यांना परत करण्यात आला. शिवाय, यावेळी आंध्र महासभेने तेलुगू भाषिक राज्यासाठी चळवळ सुरू केली. हे आंदोलन निजामाने उर्दूला अधिकृत भाषा बनविण्याच्या निषेधार्थ होते कारण निजामाच्या या निर्णयामुळे तेलुगू भाषेचा दर्जा लक्षणीयरीत्या खालावला होता. कम्युनिस्टांनीही या चळवळीला पाठिंबा दिला आणि त्या प्रदेशातील निजामाचा प्रभाव कमकुवत करण्यासाठी कृषी कार्यक्रमांवरही भर दिला. परिणामी, वारंगल, खम्मन आणि नलगोंडा येथील शेतकऱ्यांनी कर्जमुक्ती, जमिनीचे पुनर्वितरण आणि कामगारविरोधी कृतींसाठी मोहीम चालवली. 1946 मध्ये जेव्हा

शेतकरी जमीनदारांची पिके ताब्यात घेण्यासाठी गेले तेव्हा त्यांच्या काही भाड्याच्या पोरींनी त्यांना अडवले, ज्यामुळे अनेक ठिकाणी हाणामारी झाली. मारामारीचे वृत्त पसरताच आजूबाजूच्या परिसरातील शेतकरी लढाईतील पीडितांच्या मदतीसाठी धावून आले.

तेलंगण चळवळीने, किमान 1948 पर्यंत, खालच्या शेतकरी वर्गाला मोठ्या शेतकऱ्यांसह किंवा त्याऐवजी, अगदी लहान जमीनदारांना एकत्र आणले. याला जनतेचा मोठा पाठिंबा मिळाला आणि सशस्त्र संघर्षातून बऱ्यापैकी यश मिळाले. जुलै 1948 पर्यंत 2500 गावे गनिमांच्या प्रभावाखाली आली होती, यापैकी बहुतांश गावांमध्ये कम्युन कार्यरत होते आणि हे सर्व भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या केंद्रीय नेतृत्वाच्या निर्देशाशिवाय शक्य झाले होते हे यावरून स्पष्ट होते.

नंतर स्वतंत्र भारताच्या लोकप्रिय सरकारने ही चळवळ चिरडून टाकली. तरीही भविष्यात शेतकऱ्यांच्या शौर्याचा वारसा जुळवणारी उदाहरणे मिळणे कठीण आहे. इथे एक गोष्ट आवर्जून नमूद करावीशी वाटते ती म्हणजे आंध्रातील कम्युनिस्टांनी सध्याच्या नेतृत्वाने सुचविलेल्या मार्गापासून दूर गेले नसते तर हा संघर्ष यशस्वी होऊ शकला नसता कारण रणदिवे यांच्या नेतृत्वाखालील हे नेतृत्व या संघर्षाला परावृत्त करत होते आणि कदाचित हेच कारणही असावे. चळवळीचे अपयश. भारत सरकार तेलंगण चळवळीचा प्रतिकार दडपशाहीने केला जात असताना, गांधींचे आध्यात्मिक उत्तराधिकारी, विनोबा भावे यांनी त्यांच्या प्रसिद्ध भूदान चळवळीने प्रतिसाद दिला. भूदान चळवळीने पुढे ग्रामदान चळवळीचे रूप घेतले. विनोबा भावे यांची ही एक युक्ती होती जेणेकरून त्यांनी शेतकऱ्यांचे लक्ष वळवून त्यांना वर्गसंघर्षापासून दूर ठेवता येईल. भूदान, ग्रामदान आणि सर्वोदय यांसारख्या शांततापूर्ण आंदोलनांतून त्यांचे प्रश्न सुटू शकतात हे त्यांना पटवून देण्याचा त्यांचा हा एक प्रयत्न होता. हे उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवून काँग्रेस सरकारने जमीन सुधारणा आणि समुदाय विकास योजनाही पुढे आणल्या. परंतु स्वातंत्र्योत्तर भारतातील या चळवळींच्या परिणामांवरून स्पष्ट झाल्याप्रमाणे, जमिनीवर जमीनदारांचा जाचक प्रभाव आणि शेतकरी वर्ग आणि भूमिहीन मजुरांचे शोषण तसेच चालू राहिले.

शेवटी, असे म्हणता येईल की राष्ट्रीय चळवळीदरम्यान, भारतातील शेतकरी आणि शेतकरी संघटना बहुतांशी असंघटित किंवा चुकीच्या पद्धतीने राहिल्या आणि राष्ट्रीय पक्ष (किंवा पक्ष) किंवा कम्युनिस्टांनी गरीब शेतकऱ्यांच्या समस्येकडे सामान्यतः लक्ष दिले नाही. राष्ट्रवादी पक्षांचा शेतकरी वर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बारडोलीच्या ठरावात चांगलाच दिसून आला आहे आणि त्याच्या प्रमाणीकरणासाठी आपण स्वराज पक्षाचे पुढील विधान जोडू शकतो, "शेतकऱ्यांना न्याय मिळालाच पाहिजे हा या पक्षाचा निर्धार आहे हे खरे आहे, पण जर यात जमीनदारांवर अन्याय होत असेल तर तो न्याय अत्यंत निकृष्ट दर्जाचा असेल." हे शब्द सध्याच्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकाच्या मध्यभागी रजनी पाम दत्त यांच्या परिभाषेत 'पुरोगामी भांडवलशाही'ने उच्चारले होते, पण येत्या काही दशकांत काँग्रेसचे डावे राष्ट्रवादीही यापेक्षा फारसे चांगले काम करणार नव्हते. त्यांना व्यवहारात.. जोपर्यंत कम्युनिस्टांचा संबंध आहे, त्यांच्या उद्दिष्टांची प्रामाणिकता असूनही, त्यांना भारतीय वास्तवाचे योग्य आकलन नसल्याने ते शेतकरी वर्गावर विशेष प्रभाव पाडू शकले नाहीत. अर्ध-भांडवलवादी आणि अर्ध-सरंजामशाही समाजात शेतकरी ही काही छोटी शक्ती नाही, परंतु दुर्दैवाने आपल्या सैद्धांतिक चर्चेत हट्टी असलेले कम्युनिस्ट कदाचित हे समजू शकले नाहीत किंवा समजले असले तरी ते काही घेऊ शकले नाहीत हे निश्चित. सराव मध्ये त्याचा फायदा. परिणामी भारत स्वतंत्र झाला तेव्हाही शेतकरी जुन्या अवलंबित्वाच्या जगात कुजत होता.

प्रकरण ३ राष्ट्रवाद आणि सामाजिक गट अंतर्प्रवाह

अ) जमिनदार, व्यावसायिक आणि मध्यमवर्ग ब) शेतकरी क) आदिवासी ड)
कामगार इ) दलित फ) स्त्रीया

कोणत्याही समाजाचे आणि सामाजिक वर्गाचे वर्गीकरण उत्पादन पद्धतीच्या अधारावर केले जाते. असे असले तरी सामाजिक वर्ग हे वास्तविकतः आर्थिक वर्ग मानले गेले पाहिजे. उत्पादन पद्धतीच्या अधारावर वर्ग संबंध स्थापन होतात. आणि जेव्हा उत्पादन प्रक्रिया खंडीत होते, तेव्हा या उत्पादन प्रक्रियेवर अधारीत असणारे वर्ग खंडीत होण्यास सुरुवात होते. आणि ही उत्पादन व्यवस्था खंडीत झाल्यानंतर नव्या उत्पादन व्यवस्थेचा उदय होतो ही नवी उत्पादन व्यवस्था नवे उत्पादन संबंध आणि नव्या सामाजिक व आर्थिक वर्गांना जन्म देते. भारतीय कृषी, उद्योग, व्यापार, ग्रामिण व्यवस्था, शहरी व्यवस्था, आणि येथील राजकिय आणि सांस्कृतिक व्यवस्थेवर इंग्रजी राज्याच्या प्रभावामुळे काही जुने वर्ग उदा. हस्तव्यवसाय करणारे वर्ग नष्ट झाले. आणि काही नवीन वर्ग उदयास आले. यात सावकार, भांडवलदार, बुद्धीजीवी, मध्यम वर्ग आणि कामगार वर्ग मात्र संपूर्ण भारताय या वर्गांचा उदय एकसमान नव्हता.

भारतात नव्या सामाजिक वर्गांचा उदय ब्रिटीश शासनकाळात एक नवी सामाजिक व्यवस्था, नव्या प्रकारची राज्यव्यवस्था, नवे प्रशासकिय तंत्र, इंग्रजी राजवटीतील नव्या शिक्षण प्रसाराचा प्रत्यक्ष परिणाम होता. इतिहासकाळात हे वर्ग भारतीय समाजात नव्हते. वर्गांचा उदय भारतात इंग्रजी राज्याच्या विजयनंतर विकसित झालेल्या नव्या आर्थिक रचनेचा परिणाम होता. ब्रिटीशांनी भारताचा जो भाग जिंकून घेतला त्या भागात नवी अर्थव्यवस्था आमलाम आणली. या नव्या अर्थव्यवस्थेच्या परिणामाने नव्या वर्गांना जन्म दिला. भारतात सर्वप्रथम ब्रिटीशांनी बंगल प्रांतात कट आणि विजयद्वारे सत्ता हस्तगत केली. त्यामुळे सर्वप्रथम या भागात नव्या वर्गांचा उदय झाला. आणि जमिनदारीच्या रुपाने १७९३ मध्ये जमिनीवर खागजी मालकी प्रस्थापीत करण्यात आली. त्यामुळे बंगालमध्ये सर्वप्रथम दोन नव्या वर्गांचा उदय झाला. एक जमिनदार आणि दुसरा कुळे. सर्वप्रथम बंगाल आणि मुंबईमध्ये अनुक्रमे ज्युट आणि कापुस उद्योग काढण्यात आले. त्यामुळे उद्योगपती वर्गांच्या उदयास पोषक परिस्थिती तयार झाली. या शिवाय ब्रिटीशांनी ज्या भागात आपली सत्ता स्थापन केली त्या भागात प्रशासन चालविण्यासाठी प्रशासकीय व्यवस्था आमलात आणल्या. ब्रिटीशांनी विजय मिळविल्यानंतर प्रशासन चालविण्यासाठी आधुनिक शिक्षणसंस्था काढल्या या शिक्षणसंस्थांमधून वैद्यकिय, कायदा, विज्ञान या सारखे आधुनिक शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. त्याचा परिणाम म्हणून व्यावसायिक वर्गांचा उदय झाला. ब्रिटीशांच्या भारतात आगमनापूर्वी मुस्लिम समाजातील उच्च समजला जाणारा वर्ग व्यापार आणि सावकारी या धंद्यांपासून दूर राहिला., त्यांनी प्रशासकिय आणि सैनिक सेवा आपले कार्य मानले. या शिवाय मुसलमान हे उत्तर भारतात मोठ्या संख्येने रहात असल्यामुळे ब्रिटीशांनी उत्तर भारतातबर नंतर सत्ता प्रस्थापित केली. परिणामी ब्रिटीशांच्या धोरणांच्या प्रभावाखाली मुसलमान इतर वर्गांच्या तुलनेने नंतर आला. परिणामी हिंदूंच्या तुलनेने मुसलमानांमध्ये सुशिक्षित मध्यमवर्गांचा उदय नंतर झाला.

इंग्रज सरकारने सत्ता हस्तगत केल्यानंतर करप्रणाली सुव्यस्थित करण्यासाठी जमिनीवर खागजी मालकी हक्कांची सुरुवात केली. भिन्न-भिन्न समुदायांमध्ये या नव्या सामाजिक वर्गांच्या उदयाची प्रक्रिया समान नव्हती. कारण इंग्रजांच्या सत्तास्थापनेपूर्वी काही खास वर्ग निश्चित आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्यामध्ये गुंतलेले होते. उदा. इंग्रजांच्या आगमनापूर्वी हिंदूमध्ये वाणी व्यापारी जमात होती. ब्राह्मण शिक्षण देण्याच्या कार्यात गुंतलेले होते. इंग्रजांच्या आगमनापूर्वी मुस्लीम समुदायातील उच्च वर्ग सैनिकी आणि प्रशासकिय सेवतच होता. या काळापर्यंत मुसलमानांमध्ये शिक्षणाचा अभाव होता. कारण मुस्लिम ज्या उत्तर भारतात रहात होते तेथे तुलनेने ब्रिटीश राज्याची स्थापना नंतर झाली परिणामी ब्रिटीशांच्या धोरणांचा प्रभाव हिंदूंच्या तुलनेने मुस्लिमांमध्ये नंतर पडलेला दिसून येतो. त्यामुळे मुसलमानांमध्ये सुशिक्षित मध्यमवर्गांचा उदय होण्यास बराच अवधी जावा लागला.

नवे सामाजिक वर्ग:-

इंग्रजांच्या भारतात सत्ता स्थापनेनंतर भारतीय समाजात नव्या वर्गाचा उ उदय झाला. शेतीच्या क्षेत्रात उदयास आलेले हे नवे वर्ग पुढीलप्रमाणे होते. प्रामुख्याने हे वर्ग भारताच्या ग्रामिण भागात इंग्रजांनी लादलेल्या नव्या प्रशासकिय आणि आर्थिक व्यवस्थेचा तो परीणाम होता. त्यात १) इंग्रज सरकारने निर्माण केलेले जमिनदार २) अनुपस्थित जमिनदार/ भूमिपती ३) जमिनदारांच्या जमिनी कसणारी कुळे ४) स्वतःची जमिन कसणारा शेतकरी ५) शेतीमध्ये काम करणारे मजूर ६) व्यापारी ७) सावकार इ.

शहरी भागात ब्रिटीशांच्या प्रशासकिय आणि अर्थिक धोरणांमुळे नवे वर्ग समोर आले. त्यात १) औद्योगिक व्यावसायिक, व्यापारी आणि भांडवलदार २) उद्योग, दळणवळण आणि खाण उद्योगात काम करणारे कामगार ३) लहान व्यापारी आणि दुकानदारांचा वर्ग जो नव्याने उदयास आलेल्या भांडलशाही अर्थव्यवस्थेशी जोडला गेला. ४) इंजिनियर, डॉक्टर, वकिल, प्राध्यापक, पत्रकार, कारकून इतर वर्ग. हा वर्ग बुद्धीवादी मध्यमवर्गाचे प्रतिनिधीत्व करीत होता.

१) जमिनदार:- जमिनदारांचा वर्ग म्हणजे भारतात मिळालेली इंग्रज सरकारची देणगी होती. एन. एम. घोष म्हणतात की, "ज्या जमिनदारांबरोबर कायमधारा पद्धती स्विकारण्यात आली तो लार्ड कॉर्नवालिस याने निर्माण केलेला वर्ग होता. ते पूर्णपणे इंग्रज सरकारने निर्माण केलेले जमिनदार होते. त्यामुळे या जमिनदारांनी नियमित इंग्रज सरकारचे आणि सरकारी धोरणांचे समर्थन केले. फक्त जमिनदारांच्या हक्कांवर गदा आणण्याचा प्रयत्न ज्यावेळी इंग्रज शासनाने केला त्यावेळी या जमिनदारांनी सरकारचा विरोध केला. ब्रिटीश शासनालाही अशा कंपनी आणि राजपदा विषयी निष्ठा असलेला वर्ग हवा होता. त्यामुळे ब्रिटीश शानकर्त्यांनी नियमित या वर्गाचे हितसंबंध जोपासले." लार्ड लारेन्सने आपल्या सत्तेचा उपयोग बिहारमधील तालुकादारांचे हितसंबंध जोपासण्यासाठी केला. लार्ड लिटनने असे स्पष्ट मत मांडले की, "जमिनदारांनी आणि भारतातल्या रुढीवादी शक्तींनी ब्रिटीश शासनाचे समर्थन केले पाहिजे." परिणामी इंग्रज सरकारने केलेल्या कायदेविषयक सुधारणांमध्ये जमिनदारांना विशेष प्रतिनिधीत्व देण्यात आले. त्यामुळे जमिनदारांनी विधीमंडळात आणि बाहेरही राष्ट्रवाद्यांच्या विरोधी भुमिका घेवून इंग्रज सरकारची बाजू घेतली. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर मवाळवाद्यांनी, जहालवाद्यांनी आणि गांधी समर्थकांनी लोकशाही अधिकार, प्रशासकिय सुधारणा, आणि स्वराज्याची मागणी विधीमंडळात केली तेव्हा जमिनदार आणि तालुकादारांनी या राष्ट्रवादी मागण्यांना विधीमंडळात विरोध केला. किंबहुना जेव्हा स्वराज्याच्या मागणीकरीता भारतीय राष्ट्रवाद्यांनी संघर्ष केला तेव्हा हा संघर्ष दडपून टाकण्यासाठी इंग्रज सरकारचे समर्थन केले अथवा सरकारला मदत केली. कारण या नव्या व्यवस्थेमुळे निर्माण झालेल्या जमिनदार वर्गाला अशी भिती वाटत होती की, जर प्रजासत्ताक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकिय परिवर्तन झाले तर जमिनदार वर्गाच्या हितसंबंधांना धोका निर्माण होईन, नव्हे तर आपल्या वांचे अस्तित्व धोक्यात येईल या करीता ब्रिटीश शासन चिरकालीन रहावे यासाठी हा वर्ग प्रयत्न करीत होता. कारण शेतसारा वसुलीतून मोठे उत्पन्न जमिनदाराला मिळत होते. नव्हे तर शेतकऱ्यांकडून जास्तीच्या प्रमाणात सारा घेवून हा जमिनदार सारा हडप करीत होता. त्यामुळे भारतातील शेतकऱ्यांच्या दैन्यवस्थेला वहुतांशी जमिनदार वर्ग कारणीभूत होता. एकुणच जमिनदार वर्ग हा परंपरावादी आणि विलासी जीवन जगणारा वर्ग होता. जमिनदारांनी इ. स. १८५१ मध्ये ब्रिटीश इंडीयन असोशिएशन ही संघटना स्थापन केली. ई. एस. मॉन्टेग्यूने १९३० मध्ये प्रकाशित केलेले पुस्तक "इंडीयन डायरीज्" मध्ये लिहले की, "ब्रिटीश इंडीयन असोशिएशन बर्दवानच्या महाराजा जे परंपरावादी भारतीयांचे उत्तम उदाहरण आहे. त्यांच्या अद्यक्षेतेखाली स्थापन झालेली परंपरावादी संघटना आहे. त्यांना इंग्रजांशी संबंध स्थापन करण्याची ईच्छा आहे." १९२५ मध्ये स्थापन झालेल्या बंगाल जमिनदारी असोशियशन ने ही घोषणा केल की, जमिनदार ब्रिटीश सरकारचे समर्थन करतील. १९३८ मध्ये पहिल्या अखिल भारतीय जमिनदार कॉन्फ्रेंस मध्ये भाषण करतांना मैमनसिंगच्या महाराज्याने असे भाष्य केले की, "जर आम्हाला एका वर्गाच्या रूपाने जिवंत रहावयाचे असेल तर आम्ही सरकारचे हात मजबूत केले पाहिजे." इंग्रजांनी स्थापन केलेल्या नव्या प्रशासकिय व्यवस्थेमध्ये सर्वप्रथम भारतीय संस्थानांचे राजे जोडले गेले. १८६२ च्या

इंडीयन कॉन्सिल अॅक्ट अन्वये पटीयाला चे महाराज आणि बनारसच्या राज्याला गर्व्हनर जनरलच्या कार्यकारणी परिषदेत मनोनित करण्यात आले. या संदर्भात के. बी. कृष्णा द, प्राब्लेम ऑफ मायनोरीटीज मध्ये लिहतात "मनोनित करण्याची प्रकिया राजांपासून सुरु झाली. त्यानंतर जमिनदार, सेवानिवृत्त अधिकारी, व्यापारी आणि व्यावसाईक वर्गाला एकूणच भारतीय समाजाला प्रभावीत करणाऱ्या मुद्यांकडे या जमिनदारांनी सोईस्कर दुर्लक्ष करण्याचा प्रयत्न केला. या संदर्भात बिपीनचंद्र पाल लिहतात. "लिटनच्या वृत्तपत्र कायद्याचा विरोध करण्यासाठी इंडीयन असोशिएशन ने कलकत्त्याच्या टाऊन हॉलमध्ये एक सभा आयोजित केली. बंगरलच्या जमिनदारांचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या ब्रिटीश इंडीयन असोशिएशनने या सभेला येण्यास नकार दिला. तरीही फक्त कलकत्ता आणि बंगालमधीलच नाही तर संपूर्ण भारतातील मध्यमवर्गाने इंडीयन असोशिएशनच्या या विरोधाचे अनुमोदन केले." कारण जमिनदारांना शेतीमधून मिळणाऱ्या कराच्या रुपाने भरपुर पैसा मिळत होता. त्यांनी कुळांवर जास्तीचा कर आकारल्यामुळे जमिनदारांचा तर आर्थिक फायदा होत होता मात्र त्यामुळे कुळांची स्थिती अतिशय दयनिय बनली होती. कुळांच्या परिस्थिबरोबर शेतीची स्थितीही खालावत होती. कारण शेतीमध्ये गुणवत्तापूर्ण खते आणि बियाणे उपलब्ध होत नव्हते. भारतीय राष्ट्रवाद्यांनी आणि इंग्रज अधिकाऱ्यांनी जमिनदारी पद्धती असलेल्या भागात कृषी अर्थव्यवस्थेच्या वाईट दशेवर आणि तेथील कुळांच्या भयंकर गरीबीवर मते नोंदविली. तरीही सरकारने याकडे लक्ष दिले नाही. कारण सरकारला जमिनदारांकडून राजकिय आणि आर्थिक फायदा होता. तर राष्ट्रवाद्यांमधुन अनेक जण जमिनदार आणि खोतांमधून असल्यामुळे त्यांनी जमिनदारी पद्धतीचे समर्थन केले.

जमिनदार वर्गाविषयी भारतीय आणि विदेशी टिकाकारांनी असे मत व्यक्त केले की, जमिनदार भारतीय अर्थव्यवस्थेत कोणतीही उत्तम भूमिका बजावित नाहीत. या शिवाय या टिकाकारांनी जमिनदार व्यवस्था संपृष्टात आणण्यासाठी सुचना केल्या व असे मत मांडले की, भारतीय लोकसंख्येपैकी एक मोठा हीस्सा शेतीवर अवलंबून आहे. शेतीत सुधारणा करण्यासाठी आणि शेतीचा विकास करण्यासाठी जमिनदारी व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. तथापी भारतीय जमिनदारांनी सुधारणा आणि विकासाच्या मुद्यांना सातत्याने विरोध केला. भारतात जेव्हा राष्ट्रीय अंदोलनाने जोर धरला तेव्हा शेतकरी, कुळे आणि मजूर यांची अंदोलने सुरु झाली. त्यावेळी जमिनदारांनी तेव्हा जमिनदार आपल्या हक्कांच्या आणि अधिकारांच्या संरक्षणाकरीता ब्रिटीशांवर अवलंबून राहिले. आपल्या संघटनांद्वारे आणि विधानपरीषदेत त्यांनी जमिनदारांकरीता योग्य आणि परिणामकारक प्रतिनिधीत्वाची मागणी केली.

व्यावसाईक वर्ग:-

भारतात ब्रिटीश सत्ता स्थिरस्थावर झाल्यानंतर व्यापार उदीम वाढले. परदेशी व्यापार, आधुनिक उद्योगांची स्थापना, बँकांच्या स्थापनेमुळे नव्या व्यावसाईक वर्गाचा उदय झाला. हा वर्ग आधुनिक व्यावसाईक, औद्योगिक आणि आर्थिक भांडवलदार मध्यमवर्ग होता. हा वर्ग आर्थिक आणि सामाजिक रुपाने पुढारलेला वर्ग होता. युरोपीयन लोक भारतात व्यापार, बँका आणि उद्योगव्यवसायात गुंतलेले होते. स्वतःहाचे हितसंबंध जोपासण्यासाठी त्यांनी आपल्या स्वतःहाच्या संघटना निर्माण केल्या. आर्थिक उद्योगांच्या तत्कालिन स्थितीप्रमाणे भारतीय लोकांना बरोबर घेवून संघटना निर्माण केल्या. सुरवातीला युरोपीयन चॅम्बर्स ऑफ कॉमर्स ही संस्था १८३४ मध्ये स्थापन झाली. १८३६ मध्ये मुंबई आणि मद्रासमध्येही या संघटनेची स्थापना झाली. मात्र पहिली भारतीय चॅम्बर्स ऑफ कॉमर्स ची स्थापना द बेंगाल नेशनल चॅम्बर्स ऑफ कॉमर्स च्या रुपाने १८८७ मध्ये झाली. १९०० मध्ये कलकत्त्यात मारवाडी चॅम्बर्स ऑफ कॉमर्स ची स्थापना झाली. १९०९ मध्ये मद्रासमध्ये साऊथ इंडीया चॅम्बर्स ऑफ कॉमर्स या संस्थेची स्थापना झाली. या संस्थांच्या स्थापनेनंतर १९२५ मध्ये इंडीयन चॅम्बर्स ऑफ कॉमर्स ही संस्था स्थापन झाली. या संस्थांच्या स्थापनेचा उद्देश भारतात व्यापार आणि उद्योगांना वाढवून भारतीय लोकांच्या हितांचे रक्षण करणे होते. नंतरच्या काळात भारतीय व्यावसाईक वर्गाच्या संघटनाही निर्माण होण्यास मदत झाली. इ. स. १९२७ मध्ये महाराष्ट्र चॅम्बर्स ऑफ कॉमर्स ही संघटना स्थापन झाली. युरोपीय व्यवसाईक आणि भारतीय व्यावसाईक यांचे हीतसंबंध सारखे असल्यामुळे दोघांमध्ये स्पर्धा होती. भारतीय व्यापाऱ्यांची मुख्य तक्रार अशी होती की, इंग्रज सरकारने ब्रिटीश व्यापाऱ्यांना दिलेल्या संरक्षणांमुळे व युरोपीय देशांशी व्यापार करण्यासाठी

भारतीय व्यापाऱ्यांना व्यापार करण्यासाठी अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागत होते. या शिवाय परदेशांशी व्यापार करण्यासाठी भारतीय व्यापाऱ्यांवर अनेक निबंध लादण्यात आले होते.

भारतातील या व्यावसायिक वर्गाने इंग्रज व युरोपीयन व्यापाऱ्यांना जास्तीच्या सुविधा आणि आर्थिक लाभ देण्यासंबंधीच्या ब्रिटीशांच्या धोरणांवर कडाळून टिका केली व त्याविरोधात संघर्ष केला. उदा. जहाज उद्योगात इंग्रज व्यापाऱ्यांना जास्तीच्या सवलती देण्यावर या भारतीय व्यावसायिक वर्गाने टिका करायला सुरुवात केली. त्यामुळे श्री हाजी यांनी लेजिसलेटीव्ह कौन्सिल मध्ये रिजर्वेशन ऑफ द कोस्टल टैफीक ऑफ इंडीया हा कायदा बनविण्याचा प्रस्ताव ठेवला. त्याकरीता त्यांनी असे सांगितले की किनारी प्रदेशातील व्यापारावर इंग्रजांचे प्रभुत्व आहे. भारतीय नौकायन उद्योगाची स्पर्धा या परकिय भांडवलदारांशी असल्यामुळे भारतीय उद्योगांच्या विकासाला ते अडसर आहेत. मात्र व्यावसायिक आणि व्यापारी वर्गाने ब्रिटीशांना कोणताही हींसक विरोध केला नाही. भारतातील ब्रिटीश सम्राज्य म्हणजे इंग्लंडमधील भांडवलदारांचे सम्राज्य होते. त्यामुळे विकसित भांडवलशाही व्यवस्थेच्या सरळ संपर्कामुळे भारतातही भांडवलदार वर्गाचा उदय झाला. भारतात या भांडवलदार वर्गात सावकार, व्यापारी आणि उद्योगपती या वर्गाचा भरणा होता. भारतात भांडवलशाहीचा उदय विदेशी भांडवलाच्या विरोधाच्या प्रक्रियेतून घडून आला. बाजाराच्या शाळांमधून भांडवलदार वर्गाने राष्ट्रीय विचारांचे धडे घेतले. भांडवली गुंतवणुकीपासूनच या वर्गाला ब्रिटीश भांडवलदारांच्या विरोधाचा समोर जावे लागले. त्यातून या भांडवलदार वर्गाने आपल्या उद्योगांच्या संरक्षणाकरीता सरकार विरोधात तिब्र अंदोलने केली.

१८८० च्या दशकात भारतात आधुनिक उद्योगांचा विकास झाला. औद्योगिक बुर्जुआ वर्गाच्या साधनसंपत्तीत वाढ झाली. याच काळात भारतीय बुद्धीवाद्यांनी राष्ट्रवादी अंदोलनाची सुरुवात केली होती. आणि १८८५ मध्ये भारताची प्रमुख राष्ट्रवादी संघटना भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली होती.

१९०५ पर्यंत उदयोन्मुख भारतीय औद्योगिक भांडवलदार वर्गात जागृती आली होती. या वर्गाने बुद्धीवादी आणि व्यावसायिक वर्गाचे राष्ट्रीय अंदोलनात समर्थन केले. इंग्रजांच्या नोकऱ्या स्विकारलेल्या या व्यावसायिक वर्गाचे उद्दीष्ट दवाखाने, कायदे आणि पत्रकारीतेच्या क्षेत्रातील ब्रिटीशांचा एकाधिकार संपुष्टात आणणे हा होता. भारताचा सर्वात मोठा उद्योग, कापड उद्योगाचा विकास इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या हितसंबंधांविरोधात होत होता. त्यामुळे भारतीय उद्योगपतींना स्वदेशीवाद आणि संरक्षणवाद या मुद्यांवर भर द्यावा लागला. ब्रिटीश सरकारच्या आर्थिक धोरणांवर टिकाकारांनी टिका केली की, ब्रिटीश उद्योगपतींच्या दबावात येवून भारतीय उद्योगांना नख लावण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी भारताला कृषीप्रधान देश बनविण्याचे कार्य केले. जो देश ब्रिटीश उद्योगांसाठी कच्च्या मालाचा पुरवठा करीत राहिल आणि भारताचा आर्थिक विकास ब्रिटीश उद्योगांना अनुकूल असा करण्यात आला. अशा प्रकारे भारताची अर्थव्यवस्था ब्रिटनच्या सम्राज्यवादी विचारांना सहाय्यक बनली. तरीही भारतात सुती कापड उद्योगाचा विकास झालेला दिसतो.

सुती कापड उद्योगाने प्रारंभी गुजराती आणि मारवाडी उद्योगपतींचे लक्ष वेधून घेतले. मुंबईत आवश्यक कच्चा माल, दमट हवा, स्वस्त मजूर वर्ग आणि कापडासाठी तयार बाजारपेठ सर्व काही उपलब्ध होते. त्यामुळे मुंबईत १८५० नेतरच्या काळात उद्योग सुरु झाला. त्यानंतर १८५० नंतर मुंबईत कापड उद्योग सुरु झाला. १८६० नंतरच्या दशकात गृहयुद्धामुळे अमेरिकेतील कापसाची किंमत एकदम वाढली. त्यामुळे नंतर आलेल्या मंदीमुळे कापड उद्योगावर वाईट परिणाम झाला. १८७० नंतर हळूहळू परिस्थिती सुधारू लागली. १८७९ पर्यंत कापड गिरण्यांची संख्या ५६ झाली. १९०५ पर्यंत ही संख्या २५६ झाली त्यात २ लक्ष कामगार काम करू लागले. भारतातील कापड उद्योगांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले.

१) लंकेशायर आणि मैचेस्टरच्या सुती कापडाशी स्पर्धा.

२) इंग्लंडच्या राणीने लावलेला पक्षपाती आणि उत्पादन कर.

३) १८८९-९० या काळात विदेशी माल मुक्तपणे भारतात आणण्याची परवानगी देण्यात आली.

- ४) युरोपीन मालकीच्या व युरोपीयन प्रभावाखाली असलेल्या बँक उद्योगाकडून दिर्घकालीन कर्जाची सवलत न मिळणे.
५) परकिय सत्तेमुळे योग्य व आवश्यक संरक्षण न मिळणे.

वरील सवलती मिळाल्या नसल्या तरी भारतीय उद्योगपतींनी हिंमत सोडली नाही. २० व्या शतकाच्या प्रारंभापासून स्वदेशी चळवळीने भारतीय उद्योगांना काही प्रमाणात प्रोत्साहन मिळाले. त्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट झाली की, भारतीय उद्योगांचे भाग्य भारतीय स्वातंत्र्याच्या भाग्याशी जोडले गेलेले आहे. त्यामुळे त्यानंतरच्या काळात भारतीय उद्योगपतींनी काँग्रेस व काँग्रेसी नेत्यांना आर्थिक आणि मानसिक पाठबळ दिले. भारताच्या अद्योगिकरणातील एक महत्वाचा टप्पा म्हणजे १९०७ मध्ये जमशेदजी टाटांनी 'टाटा लोखंड आणि पोलाद कंपनी' सुरु केली. या कंपनीने लौकरच कच्च्या लोखंडाच्या आणि पोलादाच्या उत्पादनाला सुरुवात केली. इ. स. १८५०- ६० या काळात भारतात मळे उद्योग (चहा, कॉफी, रबर, निळ) ताग गिरण्या, कोळस्याच्या खाणी, यामध्ये काम सुरु झाले. १८८० च्या दरम्यानच्या काळात भारतात २० ताग गिरण्या, ५६ कोळसा खाणी कार्यरत होत्या तीच संख्या १८९५ मध्ये २९ ताग गिरण्या आणि १२३ कोळसा खाणी अशी झाली. मात्र या उद्योगांमध्ये जास्त संख्या परकिय उद्योगपतीची होती. व त्यांना सरकारचे समर्थन होते.

पहिल्या महायुद्धाचा काळ भारतीय उद्योगपतींसाठी सुवर्णयुग होता. परकिय आयात या काळात फारच थोडी राहिली आणि दुसऱ्या बाजूने सरकारला युद्धप्रयत्नांसाठी बराच माल खरेदी करावयाचा होता. कच्च्या मालाची निर्यात बंद झाली परीणामी त्याची किंमत कमी झाली व त्यामुळे उद्योगपतींना त्याचा बराच फायदा झाला. या शिवाय मजुरांच्या वेतनात फार वाढ झाली नाही. त्यामुळे या काळात भारतीय उद्योगांनी चांगली कमाई केली. या महायुद्धाचा दुसरा परिणाम असा झा की, त्यामुळे राजकिय जागृती घडून आली व भारतीय उद्योगांना संरक्षण देण्याची मागणी समोर येवू लागली. त्यावर सरकारची प्रतिक्रिया फारशी अनुकूल नव्हती. तरही सरकारने १९१६ मध्ये एक औद्योगिक आयोग स्थापन केला. व त्याकडे अशी जबाबदारी देण्यात आली की, उद्योग व व्यापार क्षेत्रात कोणती आर्थिक मदत करता येईल. लष्कराला आवश्यक असलेल्या सामुग्रीची खरेदी भारतात केली जावी. व त्या वस्तूंच्या उत्पादनाकरीता भारतात नवे कारखाने काढले जावेत. त्यामुळे भारतीय उद्योगांच्या विकासाला थोडासा हातभार लाभला. त्यामुळे भारतीय उद्योगपतींच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती चांगलीच सुधारली. पहिल्या महायुद्धानंतरच्या काळात राष्ट्रीय काँग्रेस आणि काँग्रेसी नेत्यांची लोकप्रियता वाढली होती. १९१९- २० नंतर काँग्रेसवर उद्योगपतींचा प्रभाव वाढला. या काळानंतर काँग्रेस गांधींच्या नेतृत्वात मार्गक्रमण करित होती. गांधींनी अधुनिक मशिनांवर तयार होणाऱ्या मालावर बहिस्कार टाकण्याचे धोरण अवलंबिले. त्यामुळे भारतीय उद्योगपतींमध्ये एक भितीचे वातावरण निर्माण झाले मात्र गांधींनी १९२० च्या कलकत्ता अधिवेशनात स्वदेशी तत्वाचा स्विकार केला. त्यामुळे उद्योगपती काँग्रेसच्या आणखी जवळ गेले. उद्योगपतींनी काँग्रेसशी सहकार्य ठेवून आपल्याला ब्रिटीश शासकांकडून आर्थिक आणि राजकीय फायदे मिळविण्यासाठी काँग्रेसच्या अंदोलनांचा वापर केला. महात्मा गांधींच्या प्रभावाखाली काँग्रेस असतांना गांधींनी वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांताला पूर्ण विरोध केला. त्यामुळे गांधी उद्योगपतींना आपले समर्थक वाटू लागले. मात्र या उद्योगपतींचा ऑल इंडीया ट्रेड युनियन काँग्रेसला विरोध होता. कारण इंग्लंडमधील संस्थेप्रमाणे ही भारतीय संस्था वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतवर आधारलेली होती. असे असले तरी या उद्योगपतींनी गांधींनी अहमदाबाद येथे स्थापन केलेल्या ट्रेड युनियन मजुर महाजन या संघटनेशी सलोख्याचे संबंध ठेवले कारण हि संघटना वर्ग सहकार्याच्या तत्वावर अधारीत होती.

बिडला, बजाज, अम्बालाल साराभाई, कस्तुरभाई लालभाई, आणि इतर समृद्ध उद्योगपतींनी गांधींच्या नेतृत्वात काँग्रेसचे समर्थन करण्याचे धोरण ठेवले आणि काँग्रेसच्या संघटनासाठी आर्थिक मदत दिली. या उद्योगपतींनी गांधीवादाच्या प्रचाराकरीताही सहकार्याचे धोरण ठेवले व आर्थिक मदत दिली. कारण गांधीवादात गरीबी आदर्श रुपात मांडण्यात आली.

शिवाय विरोधकाचे मन प्रेमाने जिकंता येते हे गांधीवादाचे सूत्र होते. व उद्योगपतींची अशी धारणा होती की, कमी पगार आणि दुर्बल आर्थिक परिस्थितीत काम करण्यासाठी व मजुरांना नियंत्रित करण्यासाठी या तत्वज्ञानाचा आपणास उपयोग होईल. मात्र याच उद्योगपतींनी गांधीवादी आदर्श स्वतःच्या जीवनात पाळले नाहीत.

महात्मा गांधींनी जी अंदोलने सुरु केली त्या अंदोलनांचा सरकारवर दबाव आणण्याकराी आणि आपले हित साधण्याकराीता उपयोग करुन घेण्यात आला. १९३७ मध्ये काँग्रेसी सरकारे सत्तारूढ झालेली होती या सरकारच्या धोरणांवर डाव्या विचारांच्या राष्ट्रवाद्यांनी टिका केली की, 'काँग्रेसची सरकारे भांडवलशाहीचे समर्थन करतात. या काळात उद्योगपतींच्या एका गटाने या करीता काँग्रेसचे समर्थन केले कारण काँग्रेस त्यांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण करते.' मुंबईमध्ये कापड मिल कामगारांच्या अंदोलनात काँग्रेस सरकारने पोलिसांचा वापर करुन हे अंदोलन दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला. श्रम विवाद कायदा (Trade dispute Bill) लागू करणे, अहमदाबाद आणि सोलापुर मध्ये मजुरांच्या सभांवर बंदी घालणे, काही मजूर नेत्यांना पकडून दुसऱ्या ठिकाणी पाठवून देण्यात आले. या काँग्रेसी सरकारच्या धोरणांमध्ये भांडवलशाहीचे समर्थन करणारी तथ्ये अढळतात त्यामुळेच डाव्यांनी काँग्रेसवर टिका केलेली दिसते.

इतर वर्गांप्रमाणेच औद्योगिक भांडवलदार वर्गाने आपल्या मागण्यांसाठी, व आपले हितरक्षणाकराीता अनेक संघटना स्थापन केल्या. १८७५ मध्ये बॉम्बे मिल ओनर्स असोशिएशन, १८८१ इंडीयन टी असोशिएशन, १८८४ इंडीयन ज्युट मिल असोशिएशन, १८९१ अहमदाबाद मिल ओनर्स असोशिएशन, १९२७ फेडरेशन ऑफ इंडीयन चेंबर्स ऑफ कॉमर्स अन्ड इंडस्ट्रीज, १९२०, एम्प्लायर्स असोशिएशन ऑफ सदर्न इंडीया, १९३३ ऑल इंडीया ऑर्गनायझेशन ऑफ इंडस्ट्रीयल एम्प्लायर्स, आणि १९३३ मध्येच एम्प्लायर्स फेडरेशन ऑफ इंडीया या संस्था स्थापन करण्यात आल्या. या सर्व संघटनांचा उद्देश औद्योगिक भांडवलदारांचे हितसंबंध जोपासणे हाच होता.

या काळात भारतीय अर्थव्यवस्था एकाधिकारशाहीकडे जात होती. भांडवलदारांची संख्या दिवसेंदीवस कमी होत होती भांडवलदारांना एक उद्योग, किंवा उद्योग समुहावर एकाधिकार मिळवयाचा होता. त्यामुळे भारतीयांच्या आर्थिक जीवनावर उद्योग त्याचा घातक प्रभाव पडला. आणि भारतीयांच्या सामाजिक, राजाकय आणि बौद्धीक जीवनावर उद्योगपतींचे नियंत्रण निर्माण झाले. बिडला यांनी वृत्तपत्र व्यवसायावर आपली पकड निर्माण केली. आपल्याला अनुरूप असे लिखाण या वृत्तपत्रांमधून त्यांनी करुन घेतले. त्यामुळे वैचारीक गुलामगीरी निर्माण होण्यास मदत झाली.

मध्यमवर्ग:-

कोणत्याही सामाजिक व्यवस्थेत मध्यमवर्ग कोणाला म्हणावे हा एक यक्षप्रश्न आहे. ब्रिटीश सरकारच्या काळात या मध्यमवर्गात तिन समुहांचे लोक येतात. १) सरकारी कर्मचारी २) व्यावसाईक वर्ग उदा. वकील, डॉक्टर, इंजिनियर, प्राध्यापक, पत्रकार इ. ३) छोटे व्यापारी, कारागिर इ.

ब्रिटीश शासनकाळात नव्या प्रशासकिय व्यवस्थेची सुरवात झाली. त्यामुळे सरकारी कर्मचारी वर्गाचा उदय झाली. व्यापार, उद्योग, विमा, डाक, रेल्वे, इ. उद्योगांमध्ये अनेक कर्मचारी नियुक्त करण्यात आले. इंग्रजी शिक्षणाच्या माध्यमातून ब्रिटीश सरकारने भारतात एका अशा वर्गाचा उदय झाला जो रंग आणि रक्ताने भारतीय पण बुद्धी आणि विचारांनी इंग्रज होता. या वर्गाचा परकिय संस्कृती आणि त्या संस्कृतीच्या नैतीक मुल्यांमध्ये विश्वास होता. दुसरीकडे डॉक्टर, वकील, लेखक, पत्रकार, प्राध्यापक विद्वान आणि समाज सुधारकांचा जन्म झाला. याच वर्गातून बुद्धीवादी वर्गाचा जन्म झाला. या सर्वच लोकांची उदारमतवादी विचारांमध्ये विश्वास होता. राजा राममोहन रॉय आणि त्यांचा गट असा गट होता ज्या गटाने सर्वप्रथम पाश्चिमात्य संस्कृतीचे अध्ययन केले. या संस्कृतीला तर्क आणि लोकशाही सिद्धांतावर परखुन घेतले. १९ व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात शिक्षण घेतलेल्या भारतीयांची संख्या कमी होती. इंग्रज सरकारने अनेक शाळा आणि महाविद्यालय स्थापन केल्यानंतर, व ख्रिस्ती मिशनरी आणि भारतीय बुद्धीवाद्यांच्या

प्रयत्नाने भारतात शिक्षणाचा प्रसार झाला. या सर्व प्रयत्नांमुळे १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात एक मोठा वर्ग उदयास आला.

आधुनिक भारताच्या राष्ट्रीय इतिहासात निर्णायक आणि महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनीच भारतात राष्ट्र या संकल्पनेचा प्रसार केला. त्यांनी भारतात सुधारणा चळवळींना संघटीत करण्याचे पयत्न केले. त्यांनी नंतरच्या काळात राष्ट्रीय अंदोलनांना संघटीत केले. या वर्गाने शैक्षणिक आणि प्रचारकार्याद्वारे राष्ट्रवाद आणि स्वातंत्र्याचे विचार केले. या वर्गाने साहित्याच्या माध्यमातून आणि संस्कृती आणि राष्ट्रवादाचा प्रसार केला. त्यांनी वैज्ञानिक, कवी, इतिहासकार, सामाजशास्त्री, साहित्यकार, तत्त्वज्ञानी, अर्थशास्त्रज्ञ इ. लोक याच वर्गाने दिले. आधुनिक पाश्चिमात्य लोकशाही मुल्यांचा प्रसार करणाऱ्या या बुद्धीवादी वर्गाने भारताच्या कठीण प्रश्नांचा अभ्यास केला. आणि भारतीयांचे प्रश्न सोडविण्याचे कार्य केले.

१८५१ ते १८८४ या काळात या बुद्धीवादी वर्गाने तीन संघटना सुरु केल्या. मद्रास नेटिव्ह असोशिएशन, बॉम्बे असोशिएशन, आणि इंडीयन असोशिएशन या संघटना सुरु झाल्यानंतर त्यांनी आपल्या मागण्या सरकारकडे मांडण्यास सुरुवात केली. सरकारी सेवांचे भारतीयीकरण करण्याची मागणी केली. ही मागणी या बुद्धीवादी वर्गाच्या हितसंबंधाशी जोडली असली तरी भारतीय राष्ट्रवाद्यांच्या विचारांना हि मागणी पोषक ठरली. १८५७ मध्ये भारतात तिन विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली. या विद्यापीठांच्या स्थापनेमुळे सुशिक्षित भारतीयांच्या संख्येत वाढ झाली. आणि याच वर्गात भारतात प्रथम राष्ट्रवादाचा उदय झाला याच वर्गाने भारतात १८८५ मध्ये भारताची राष्ट्रीय संघटना राष्ट्रसभा स्थापन केली. काँग्रेसने इंग्रजी भाषेचा स्विकार करून बुद्धीवाद्यांना आपल्याकडे आकर्षित केले. अशा प्रकारे बुद्धीवादी हे काँग्रेसचे नेता बनले.

काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेतृत्वात अनेक अंदोलने झाली. २० व्या शतकाच्या पुर्वाधापर्यंत काँग्रेस बुद्धीवाद्यांच्या ताब्यात होती. नंतरच्या काळात काँग्रेसच्या सभासदांची संख्या वाढली त्यामुळे सामान्य लोकही काँग्रेसमध्ये सहभागी होवून राष्ट्रीय चळवळीला हातभार लावू लागले.

ब) कुळे आणि त्यांच्या संघटना:-

जमिनदारीच्या उदयाबरोबर भारतात कुळांचा उदय झाला. जमिनदारीच्या शोषणामुळे या कुळांची स्थिती अतिशय दयनिय बनली होती. बराच काळ लोटल्यानंतर जमिनदार आणि शेती कसणारी कुळे यांच्यामध्ये दलालांची साखळी निर्माण झाली. त्यामुळे शेती कसणाऱ्या कुळांची स्थिती शोषनिय बनली. १८५९ आणि १८८५ मध्ये लागू करण्यात आलेल्या बंगाल टेनेसी ॲक्ट चा उद्देश कसणाऱ्या कुळांना संरक्षण देणे आणि त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणे हा होता. तरीही या कायद्यांचा फारसा प्रभाव पडला नाही, दिवसेंदीवस कुळांची परिस्थिती हालाखीची बनत गेली. जमिनदारी भागातील कुळांव्यतीरीक्त रैयतवारी भागातही अशा प्रकारच्या कुळांचा वर्ग उदयास आला होता. शेतकऱ्यांच्या शोषणामुळे शेतकरी गरीब बनले त्यामुळे शेतीवरील हक्क या शेतकऱ्यांना सोडून द्यावे लागले व ही शेती कर्जाच्या ओझ्यात अडकल्यामुळे सावकारांच्या घस्यात गेली. त्यामुळे या भागातील शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाचे साधन जावून शेतकरी हवालदिल झाला. या शेतकऱ्यांनी या सावकारांची जमिन खंडाने कसण्यास घेतली. मात्र खंड आणि उत्पन्न यांचा ताळमेळ न बसल्याने हे शेतकरी अधिकच गरीब बनत गेले. हळूहळू या शेतकऱ्यांमध्ये या विषयी जागृती निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. उत्तर प्रदेश, बंगाल, बिहार, आणि इतर भागातही शेतकरी आणि कुळांच्या संघटना निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. या शेतकरी संघटनांनी कुळांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी त्यांच्या मागण्यांचे एक पत्र तयार केले आणि या मागण्यांसाठी अंदोलने केली. या संघटनांनी जी अंदोलने केली त्यात जवाहरलाल नेहरु, एन. जी. रंगा, स्वामी सहजानंद या सारखे राष्ट्रवादी नेतेही शामिल होते. त्यामुळे कुळे, शेतकरी आणि शेतमजुर राष्ट्रवादाच्या प्रभावाखाली आले. या समुहांनी आपल्या वर्गाच्या मागण्यांबरोबर राष्ट्रीय चळवळीशी सहकार्याचे धोरण ठेवले. हळूहळू आर्थिक आणि सांस्कृतिक रूपाने मागासलेल्या कुळांमध्ये राष्ट्रीय भावना घर करीत

होती. मात्र या किसान सभांनी आणि कुळांच्या संघटनांनी इंग्रज सरकार बरोबर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसवरही टिका करण्यास सुरुवात केली. त्यांचे म्हणणे असे होते की, काँग्रेस जमिनदारांचे हित जोपासण्याचा प्रयत्न करते. या शेतकरी संघटनांनी शेतसारा कमी करावा, जमिनदारांकडून होत असलेले शोषण थांबवावे अशा प्रकारच्या मागण्या केल्या. तर शेतकरी संघटनानी जमिनदारी पद्धती नष्ट करण्याचीही मागणी केली.

शेतकरी समाज आणि शेतकरी असंतोष:-

इ. स. १८५७ नंतर भारतात वसाहतीक शासनाच्या पिडवणूकीच्या धोरणाविरुद्ध निर्माण झालेली प्रतिक्रिया म्हणून शेतकऱ्यांमध्ये निर्माण झालेल्या असंतोष व या पूर्वी घडून आलेल्या उठावाच्या स्वरूपात सातत्य दिसते. १८५७ नंतर आदिवासी असलेल्या आणि आदिवासी नसलेल्या शेतकऱ्यांमध्ये वसाहतीक संस्था, वसाहतीक धोरणे आणि वसाहतीक कायदे या विषयी जागृकता निर्माण झालेली दिसते. या शेतकरी अंदोलनांचे दोन वैशिष्ट्य दिसतात. एक या शिवाय यापैकी काही शेतकरी अंदोलनांनी वसाहतीक शासनाच्या विरुद्ध असलेला आपला राग व्यक्त करण्यासाठी व अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी कायदेशीर क्षेत्र म्हणून वसाहतीक न्यायसंस्थेचा वापर केला. आणि दुसरे म्हणजे वैशिष्ट्य म्हणजे दुःखी शेतकरी वर्गाचे प्रवक्ता म्हणून शिक्षित मध्यमवर्गीयांची भूमिकाही वाढलेली होती. यामुळे हा बाहेरील बुद्धीवादी वर्गाचा वाढलेला हस्तक्षेप शेतकऱ्यांच्या हितसंबंध जोपासण्यासाठी होता की आपल्या स्वताहाच्या चळवळीला गती देण्यासाठी होता. हा एक चर्चचा विषय बनला. प्रो. रविंदर कुमार म्हणतात "ज्या वेळी परंपरागत माध्यम आणि पद्धती अप्रभावी ठरलेले होते त्या काळात ग्रामिण समाज आणि प्रशासन यांच्यात सुसंवाद साधण्याचे एक माध्यम म्हणून मध्यमवर्गीय नेत्यांनी प्रमुख भूमिका बजावली." दुसरीकडे १९ व्या शतकात शेतकऱ्यांविषयी मध्यमवर्गीयांच्या वर्तनकीबद्दल प्रो. रणजित गुहानी "वारसाहक्कने मिळालेली संरक्षक वृत्ती आणि पश्चिमेकडील मानवतावादी वृत्ती यांचा मिलाप म्हटले आहे. मात्र या मध्यमवर्गीयांच्या मध्यस्ताची भूमिकेचा प्रभाव काहीही असो तरीही १९ व्या शतकातील शेतकरी चळवळीची एक नवे वैशिष्ट्य दिसून आले. ते म्हणजे न्यायप्रक्रियेचा आधार घेणे होय.

बंगालमधील १८५९- ६० मधील निळीचा उठाव हा या काळातील प्रमुख घटनांपैकी एक होता. ज्यात शेतकरी चळवळींचे जुने आणि नवे वैशिष्ट्य समोर येतात. मध्य आणि पूर्व बंगालमध्ये निळीची शेती करणा-यांमध्ये पिळवणूक झालेले शेतकरी मळेमालकांचे विरोधक बनले. १८३२ मध्ये बडासात जिल्ह्यातील तीतू मिर च्या अनुयायांनी स्थानिक निळीच्या मळेमालकांना हादरवून सोडले. याच काळात पूर्व बंगालमध्ये दादूमियांच्या नेतृत्वात झालेल्या फराईजी अंदोलकांचे लक्ष काही निळीचे मळेमालक होते. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात या मळेमालकांनी जास्त प्रमाणात शेतकऱ्यांची पिळवणूक करायला सुरुवात केली. कारण निर्यात वस्तू म्हणून निळीचे आर्थिक महत्त्व कमी झाले व निळीच्या मळेमालकांना भांडवल पुरवठा करणारी युनियन बँक १८४७ डबघाईला आली. काही काळ ही पिळवणूक सहन केल्यानंतर शेतकऱ्यांविषयी सहानुभुती असलेला जॉन पिटर ग्रॅट १८५९ मध्ये बंगालचा लेफ्टनंट गव्हर्नर बनला. त्याच्या प्रोत्साहनामुळे सर्वच अधिका-यांनी शेतकऱ्यांची बाजू घेतली. कारण त्यांचा बळाचा वापर करुन शेतकऱ्यांचे शोषण करण्याचे मळेमालकांचे धोरण हे मुक्त व्यापाराच्या धोरणांच्या विरोधात होते. आणि मुक्त व्यापाराला जर वाव मिळाला नाही तर कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांना मिळणारा आर्थिक लाभ मिळणार नाही. म्हणूनच या वसाहतवादाच्या हितचिंतकांनी शेतकऱ्यांची बाजू घेतलेली दिसते.

इ. स. १८५९ मध्ये नाडीया, मुर्शिदाबाद आणि पाबना या विस्तृत भागातील शेतकऱ्यांनी मळेमालकांकडून आगाऊ रक्कम घेण्यास नकार दिला. जैसोरचे शेतकरीही पेरणीच्या हंगामात या अंदोलनात शामिल झाले. त्यामुळे या अंदोलनाचे लोण संपूर्ण बंगालमध्ये पसरले. मळेमालक आणि त्यांच्या गुमास्त्यांनी निळ पिकवण्याची या शेतकऱ्यांना सक्ती केल्याने त्यांचा कडाडून विरोध करण्यात आला. स्थानिक जमिनदारही या मळेमालकांविरुद्ध चिडलेले होते. कारण जमिनदारांच्या पुर्वाश्रमीच्या गावचा प्रमुख या स्थानाला धक्का लागलेला होता. कलकत्त्यामध्ये या परकिय असलेल्या निळीच्या मळेमालकांच्या समर्थकांनी एक अस्थाई कायदा १८६० मध्ये पारित केला. आणि शेतकऱ्यांना व कुळांना निळ पिकवण्याची सक्ती करण्यात आली. न्यायालयात शेतकऱ्यांनी आणि कुळांनी दाद मागीतली. अशा

प्रकारचे खटले मोठ्या प्रमाणात या काळात दाखल करण्यात आले. या काळातील उत्साही न्यायाधिकाऱ्यांनी शेतकऱ्यांना १८६० च्या कायद्यान्वये निळ पिकवण्याची सक्ती केली. मात्र लेटनंट गर्डनर असलेल्या गॅटने या कायद्याची सिमा ६ महिन्यांपेक्षा जास्त वाढवण्यास नकार दिला. तेव्हा मळेमालकांची आदेश न मानणाऱ्या कुळांना आपल्या जमिनीवरून काढून टाकण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. यावेळीही या कुळांनी न्यायालयात धाव घेतली. कारण १८५९ च्या सारा कायदा १० प्रमाणे १० वर्षांपर्यंत जमिन कसणाऱ्या शेतकरी कुळांना काढून टाकण्याचा अधिकार मळेमालकांना नव्हता.

शिक्षित मध्यमवर्ग आणि काही युरोपीय मिशनरींचा हस्तक्षेप या पूर्ण प्रसंगाचा एक महत्वाचा पैलू होता. दिनबंधू मित्र यांनी सप्टेंबर १८६० मध्ये बांगला भाषेतील नाटक निलदर्पण प्रकाशित केले. हे या काळातील एक साहसी कृत्य होते कारण निळीच्या मळेमालकांचे अत्याचार यात दाखविण्यात आले होते. सुप्रसिद्ध बंगाली कवी मायकेल मधुसुदन दत्त यांनी या नाटकाचे इंग्रजी भाषांतर केले. या नाटकाला भारत आणि इंग्लंडमधील उदारमतवाद्यांच्या निर्देशनास आणून देण्यासाठी चर्च मिशनरी सोसायटीच्या रेव्ह. जेम्स लॉग यांनी प्रकाशित केले. यामुळे कलकत्ता सुप्रीम कोर्टात जेम्स लॉग यांच्यावर मानहानीचा खटला दाखल करण्यात आला. यात लांगला १ महिने कारावास आणि १००० रु. दंड ठोठावण्यात आला. या खटल्याच्या निकालाने कलकत्त्यातील शिक्षित मध्यमवर्गाला धसकाच बसला. मात्र तरीही भारतीय वृत्तपत्र हिंदू पेट्रीयट आणि सोमप्रकाश या वृत्तपत्रांनी शेतकऱ्यांच्या व कुळांच्या मागण्या लावून धरल्या. इ. स. १९६३ पर्यंत हे अंदोलन संपृष्टात आले कारण निळीला मागणीच राहिली नाही. बंगालमधील निळीची शेती बंद झाली असली तरी दुरवरच्या बिहारमधील भागात निळीचे सरकारी हस्तक्षेपाशिवाय निळीचे उत्पादन सुरु राहिले. निळीच्या या उत्पादनासाठी बंगालमध्ये लागलेले भांडवल आता बिहारमध्ये वापरण्यात आले.

भारताच्या राष्ट्रीय अंदोनात शेतकऱ्यांची भुमिका काय होती याकडे सर्वप्रथम कॅथलिन गफ यांनी लक्ष वेधले. १९७४ मध्ये इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली मध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखात कॅथलिन गफ यांनी "भारतातील वसाहतवादी सत्ता आणि या वसाहतवादी राज्याचे फायदे ज्यांना मिळाले त्यांच्या विरुद्ध शेतकरी संघर्षाचा मोठा इतिहास आहे." अशा प्रकारचे ७७ शेतकरी विद्रोह आपणास या काळात झालेले दिसून येतात. या शेतकरी विद्रोहांनी केलेल्या मुख्य मागण्या पुढीलप्रमाणे

- १) जमिनदारी पद्धतीचा शेवट
- २) बेगारीची पद्धती बंद करण्यात यावी.
- ३) शेतसान्याचे दर कमी करावेत
- ४) शेतकऱ्यांची हडप केलेली जमिन शासनाने परत करावी. या शेतकऱ्यांच्या प्रमुख मागण्या होत्या.

पूर्व आणि मध्य बंगालमध्ये फराईजी अंदोलनाच्या रूपाने शेतकऱ्यांमध्ये असंतोष दिसून आला. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात या अंदोलनाचे लोण संपुर्ण बंगालभर पसरले. या अंदोलनामुळे १८७३ मध्ये पाबना जिल्ह्यातील इसुफशाही तालुक्यात पहिली अँग्रेरियन लिग स्थापन करण्यात आली. या भागात जमिनदारांचे शेतकऱ्यांवर अत्याचार वाढले होते. या भागात कायदेशिर शेतसारा वसुलीबरोबर इतरही कर आकारण्यात आले होते. या शिवाय शेतसारा दिवसेंदीवस वाढत होता. तरीही शेतकऱ्यांनी या जमिनदारांना विरोध केला नाही. मात्र शेतकऱ्यांना जो पट्टा, (भुखंड) दिला जात होता. तो फक्त मर्यादीत कालावधीकरीता दिला जात होता. कारण जर १२ वर्षाकरीता हा भुखंड शेतकऱ्यांना कसण्याकरीता दिला तर हे शेतकरी १८५९ चा कायदा नियम १० अंतगत येतील त्यातून त्यांना संरक्षण मिळेल अशी या भागातील जमिनदारांची धारणा होती. म्हणून त्यांनी शेतकऱ्यांना पट्टे देताना मर्यादित कालावधीकरीता दिले. मात्र यातून शेतकऱ्यांमध्ये असंतोष निर्माण झाला. मात्र हे अंदोलन शांततापूर्ण आणि आहिंसक मार्गाने चालविण्यात येणारे अंदोलन होते. कारण ब्रिटीशांच्या न्यायप्रियतेवर या अंदोलनकर्त्यांचा विश्वास होता. शिवाय या अंदोलनकर्त्यांनी अँग्रेरियन लिग जमिनदारांना न्यायालयात ओढण्यासाठी व जमिनदारांविरुद्ध पैसा जमा करण्यासाठी उभी केली होती. या काळात शेतसान्याचे अनेक खटले न्यायालयात प्रलंबित होते. पाबना जिल्ह्यातील या जमिनदारी मोडून काढण्यासाठी

काढलेल्या अँग्रेरीयन लिंग पासून प्रेरणा घेवून ढाक्का, मैमनसिंग, त्रिपूरा, बाकरगंज, फरीदपूर, बोगरा आणि राजशाही भागातही अशा अँग्रेरीयन लिंग स्थापन करण्यात आल्या. येथेही जमिनदारांच्या विरोधात दिवाणी न्यायालयात अतिरीक्त शेतसारा वसुल करण्याचे खटले दाखल करण्यात आले. या अंदोलनाचे काही नेते हींदू होते आणि काही मुसलमान होते. मात्र संप्रदायवाद या अंदोलनात नव्हता. या अंदोलनाचे नेतृत्व दादू मियाँ आणि त्यांचा मुलगा नया मियाँ यांनी केले. नया मियाँ यांनी १८८० च्या काळात मेहंदीजंग या भागातील शेतकऱ्यांचे संघटन केले. या अंदोलनाने संपूर्ण बंगालमध्ये तणावाचे वातावरण निर्माण झाले. परिणामी सरकारने १८८५ मध्ये बंगाल टेनेसी अँक्ट हा कायदा पारीत केला. या कायद्याने शेतीवरून शेतकऱ्यांना काढून टाकण्याच्या जमिनदारांच्या हक्कांवर लगाम लावली. या कायद्यान्वये एकाच गावात १२ वर्ष शेती करणाऱ्या शेतकऱ्याला त्याच्या शेतीवरून काढून टाकता येणार नाही असा कायदा केला. मात्र या अंदोलनाच्या काळात शिक्षीत मध्यम वर्गाने दुटप्पी धोरण ठेवले.

जमिनदारांच्या अत्याचाराविरोधात शेतकऱ्यांचा संघर्ष फक्त बंगालपुरताच मर्यादीत नव्हता तर मलबार भागातील मोपला कुळांनी जेनमी जमिनदारांच्या विरोधात उठाव केला. मलबारमधील मोपला ही कुळे अरब व्यापाऱ्यांचे वंशज होते. जे या भागात वसाहत करून राहू लागले. ब्रिटीशांनी मलबार ताब्यात घेतल्यानंतर मोपल्यांच्या हक्कांवर गदा आणण्याचे कार्य ब्रिटीशांनी केले. या ठिकाणी असलेले जनमी जमिनदार हिंदू होते तर मोपले हे मुस्लिम कुळे होती. के. एम. पन्नीकर म्हणतात "राज्य आणि जमिनदारांनी दुहेरी करपद्धती लादून या मोपल्यांचे शोषण केले." हिंदू आणि मुसलमानांच्या या सामाजिक चौकटीत बेलयमकोड चे उमर काझी, मय्युरमचे सैयद अलवी तंगल, आणि त्यांचा मुलगा सैयद फजल पुक्कोया तंगल, सैयद सनाउल्लाह मकटी तंगल, यांनी एक अशी विचारप्रणाली मांडली की, ज्या विचारांमुळे खुल्या व्यापक विद्रोहाला चालना दिली. मात्र सशस्त्र बळाचा वापर करून मोपल्यांचे हे बंड मोडून काढण्यात आले.

इ. स. १९१८ नंतर शेतकऱ्यांमध्ये राष्ट्रभावनेचा उदय होण्यास सुरुवात झाली. ते संघटीत राष्ट्रीय चळवळीमध्ये भाग घेवू लागले. व त्यांच्या संघटना निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. इ. स. १९१८ मध्ये उस्त्युर्तपणे अनेक शेतकरी अदालतने झाली. मात्र एकजुटीने ही अंदोलने झाली नाहीत, हि विखुरलेली अंदोलने होती. आणि या अंदोलनांचा मुख्य उद्देश स्थानिक शेतकऱ्यांच्या निर्माण झालेल्या आर्थिक समस्या सोडवणे हा होता. १८७० ते १८९७ या काळात भारतात अनेकवेळा भयंकर दुष्काळ पडले. त्यात १८७०, १८९६ आणि १९१७ चे दुष्काळ जास्तच भिषण होते. दुष्काळ प्रभावीत भागातील शेतकऱ्यांना अने क संकटांना तोंड द्यावे लागले. त्यातच निर्माण झालेल्या आर्थिक मंदीने या शेतकऱ्यांच्या दुःखःत भर टाकली. त्यामुळे या काळात स्थानिक जमिनदार, सावकार, आणि सरकार यांच्या विरोधात शेतकरी उठाव घडून आले.

१८७० च्या बंगालमधील दुष्काळाने तेथील कुळांवर उपासमारीची वेळ आली. त्यामुळे या कुळांनी शेतसारा देण्यास नकार दिला. त्यांनी न्यायालयाचे आदेश मानले नाहीत. त्यामुळे या कुळांना त्यांच्या जमिनीवरून काढून टाकण्याचे प्रयत्न केले. यावेळी मात्र या कुळांनी मिळेल त्या हत्याराने सरकार आणि जमिनदार यांच्याविरोधात संघर्ष केला. यामुळे संपूर्ण बंगाल आणि संध्याळ परगण्यातील ग्रामिण भागात अराजकता निर्माण झाली. मात्र सरकारने हा विरोध मोडून काढला मात्र तरीही एक समिती नियुक्त केली. या समितीच्या शिफारशीनंतर १८८५ मध्ये बंगाल टेनेसी अँक्ट हा कायदा लागू करण्यात आला.

१८६४ नंतर अमेरीकन यादवी युद्ध समाप्त झाले आणि त्यामुळे कापसाची कीमत कमी झाली. याचा भारतीय शेतकऱ्यांवर खोलवर आणि दुरगामी प्रभाव पडला. या पिकाच्या उत्पदन वाढीकरीता आणि शेतजमीनीच्या मशागतीसाठी शेतकऱ्यांनी जी कर्ज घेतली होती. त्या कर्जाचा बोझा या शेतकऱ्यांवर सतत पडला. त्यामुळे १८७५ मध्ये मराठा शेतकऱ्यांनी उठाव केला. मात्र सरकारने दमन मार्गाचा वापर करून हा विद्रोह दडपून टाकला. मात्र तरीही हा विद्रोह दडपून टाकण्यासाठी सरकारला प्रयत्न करावे लागले. मात्र शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी सरकारने डेक्कन

अंग्रीकल्चर रिलीफ अक्ट १८७९ मध्ये पास केला. त्यामुळे सावकारांनी शेतकऱ्यांच्या जमिनी बळकावण्याच्या धोरणाला आळा बसला.

१९ व्या शतकाच्या अखेरीस पंजाबमध्ये सावकारांनी शेतकऱ्यांच्या जमिनी बळकावण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे याठिकाणच्या शेतकऱ्यांनी या सावकारांविरोधात बंडाचा झेंडा उभारला. सरकारने पंजाबमधील परिस्थिती निवारण्यासाठी पंजाब लँड ऑलिएनेशन अक्ट १९०२-०३ मध्ये पारीत केला.

लार्ड कर्झनच्या काळात शेतसारा विषयक धोरणावर सरकारचा एक प्रस्ताव अ रिजोल्युशन ऑफ गव्हर्नमेंट ऑफ इंडीया ऑन लँड रेव्ह्यु पॉलीसी हा प्रस्ताव स्विकारण्यात आला. या कायद्याचे प्रमुख उद्दीष्ट कुळांना जमिनदारांच्या जास्तीच्या मागण्यापासून संरक्षण देणे होता. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने १९०५ ते १९१९ या काळात उद्योगपतींना संरक्षण देण्याचे धोरण स्विकारले. मात्र शेतकऱ्यांच्या मागण्यांकडे काँग्रेसने दुर्लक्ष केले. विशेषता या काळात काँग्रेसने जमिनदारी पद्धतीत शेती कसणाऱ्या कुळांच्या मागण्यांकडे काँग्रेसने लक्ष दिले नाही. किंबहुना काँग्रेसचे माजी अध्यक्ष रमेशचंद्र दत्त लार्ड कर्झनच्या या आव्हानाचे उत्तरही देवू शकले नाहीत की, जमिनदारांची लालसेपासून कुळांची मुक्तता करण्यासाठी सरकारने प्रयत्न केले आहेत.

असहकार अंदोलनाच्या काळात शेतकऱ्यांच्या एका गटामध्ये मोठ्या प्रमाणात राजकिय जागृती झाली होती. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने सरकारच्या विरोधासाठी साराबंदी मोहीम हाती घेतली., या माहिमेचा शेतकऱ्यांवर मोठा व्यापक प्रभाव पडला. शेतकऱ्यांनी या राजकिय संघांची व्याख्या साराबंदी अंदोलनाच्या रूपात करण्यास सुरुवात केली. अनेक शेतकऱ्यांचे प्रश्न अतिरीक्त शेतसाऱ्याशी जोडले असल्याने शेतकऱ्यांना हे अंदोलन आपलेसे वाटू लागले त्यामुळे शेतकरी काँग्रेसच्या या अंदोलनात शामिल झाले. असहकार चळवळीच्या काळात अश्या अनेक शेतकरी चळवळी उभ्या राहिल्या ज्यांचे नेतृत्व काँग्रेसकडे कीवा काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांकडे नव्हते. कर्नाटकच्या गुंटूर जिल्ह्यात अशा स्थानिक नेत्यांनी अंदोलन केले. राजस्थानातील मेवाड भागात विजयसिंग पथिक, माणिकलाल वर्मा, रामनारायण, बाबा सिताराम दास, यांनी तर जोधपुर मध्ये जयनारायण व्यास यांनी शेतकरी अंदोला संघटीत केले. राजस्थानात या अंदोलनात भिल्लाना सहभागी करून घेण्यासाठी मोतीलाल तेजावत यांनी खुप मोठी आणि मोलाची भुमिका बजावली. या अंदोलनाच्या नेत्यांनी महात्मा गांधी आणि काँग्रेसशी संपर्क करण्याचा प्रयत्न केला. या अंदोलनाची तिब्रता इतकी होती की, सरकारला या अंदोलनाची भिती वाटू लागली. म्हणून सरकारने रानटीपणाने हे अंदोलन चिरडून काढले.

१९२१-२२ च्या काळात काँग्रेसी नेत्यांनी शेतकरी अंदोलनांना दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांनी प्रतापगढ मध्ये अवध टेनेशी अक्टला विरोध करण्यासाठी शेतकऱ्यांना संघटीत केले. मात्र हे अंदोलन जमिनदारांच्या विरोधात असल्याने गांधींनी जमिनदारांविरोधात शेतकऱ्यांनी संघर्ष करू नये अशी भूमिका घेतली. मात्र ह्या अंदोलनाची वाढती लोकप्रियता पाहून सरकारने १९२१ मध्ये अवध रेंट अक्ट हा कायदा पारीत केला. त्यामुळे शेतकऱ्यांना जास्तीच्या भुमिकर वसुलीपासून थोडासा दिलासा मिळाला.

असहकार अंदोलनाच्या काळातच गांधींच्या अहिंसेच्या धोरणांना बाजूला सारून बाबा रामचंद्र यांनी शेतकऱ्यांना संघटीत करून जमिनदार आणि शेतकऱ्यांविरुद्ध केबर कसली. या अंदोलनाने १९२२ मध्ये संयुक्त प्रांतात व्यापक दंगे घडून आले. मात्र लवकरच हे अंदोलन दडपून टाकण्यात आले. १९२१-२२ मध्ये हरदेही, बाराबंकी, बहराईच आणि सुल्तानपुर भागात एका अंदोलनाने जोर धरला. या अंदोलनाचे नेते मदारी पासी होते. १९२२ मध्ये सरकारने हे अंदोलन दडपून टाकले. १९२२ ते २४ या काळात रंम्पा अदिवासी शेतकऱ्यांनी अल्लुरी सिताराम राजू यांच्या नेतृत्वात बंड केले. राजूने गनिमी कावा या युद्धपद्धतीचा वापर करून ब्रिटीशांना जेरीस आणले मात्र शेवटी हे अंदोलन दडपून टाकण्यात ब्रिटीशांना यश आले.

गांधीवादी मार्गाचा अवलंब करून, यशस्वी होणारे पहिले अंदोलन १९२७-२८ बाडोली शेतकरी अंदोलन होते. शेतसान्यात २२% केलेल्या वाढीच्या विरोधात या ठिकाणी शेतकऱ्यांनी संघटीत होवून लढा दिला. या अंदोलनाचे

स्थानिक नेते कुवरजी आणि कल्याणजी मेहता हे होते. मात्र त्यांच्या प्रयत्नाने सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी अंदोलनाची सुत्रे आपल्या हातात घेतली. सरकारने दडपशाही धोरणांचा अवलंब करूनही साराबंदी सुरुच राहिली. मात्र जप्त केलेली जमिन परत देण्याच्या व न्यायलयीन चौकशी करण्याच्या अटीवर हे अंदोलन परत घेण्यात आले.

इ. स. १९३० मध्ये काँग्रेसचे नेते महात्मा गांधी यांनी आपल्या ११ मागण्यांचे निवेदन सरकारला सादर केले. मात्र यावेळी साम्यवादी आणि समाजवादी विचारांच्या लोकांनी गांधीवर या ११ मागण्यांना घडून टिका केली. त्यांचे म्हणणे होते की, 'गांधींनी या मागण्यांमध्ये भांडवलदारांच्या हितांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला मात्र कामगार आणि शेतकरी यांच्या कोणत्याही मागण्यांकडे गांधींनी लक्ष दिले नाही.' या बाबतीत एन. जी. रंगा म्हणतात की, गांधींनी जमिनदारांकडून बसूल होणारा शेतसारा कमी करण्याची मागणी करावयास पाहीजे होती. त्यामुळे शेतक-यांच्या कर्जबाजारीपणाला आळा बसला असता. शिवाय मजुरांकडून कमी वेतनावर काम करवून घेणाऱ्या उद्योगांचे राष्ट्रीयकरण करण्याची मागणी केली पाहीजे होती.

१९२९ मध्ये शेतकी संकट निर्माण झाले. जागतिक अर्थव्यवस्थेत या काळात मंदीची लाट होती. या वैश्विक मंदीचा शेतकऱ्यांवर प्रभाव पडला. त्यामुळे या काळात अनेक शेतकरी संघटना निर्माण झाल्या, या शिवाय या काळादरम्यान काही शेतकरी संघटना निर्माण झालेल्या आपणास दिसतात. इ. स. १९१८ मध्ये इंदुनारायण द्विवेदी यांनी संयुक्त प्रांतकिसान सभा स्थापन केली. १९२० मध्ये बाबा रामचंद्र यांनी अवध किसान सभा, तर १९२३ मध्ये एन. जी. रंगा यांनी रैयत असोसिएशन, गुंटूर, संयुक्त प्रांत किसान संघ (१९२४), स्वामी सहजानंद यांची बिहार प्रादेशिक किसान सभा, बंगालमध्ये फजलुल हक यांचा प्रजा पक्ष, पंजाबमध्ये फज्ले हुसैन यांचा युनियनिष्ट पक्ष शेतकऱ्यांच्या हितसंरक्षणाकरीता स्थापन झालेले पक्ष होते.

१९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत शेतकऱ्यांनी उस्त्युत्पणे सहभाग नोंदविला. आंध्रप्रदेश, संयुक्त प्रांत आणि गुजरात या भागात साराबंदी अंदोलन हाती घेण्यात आले. पंजाबमध्ये शेतकरी संघटना तयार करण्यात आल्या व सारा न देण्यासाठी अंदोलन करण्यात आले. महाराष्ट्र, बिहार आणि मध्यप्रांतात जंगल सत्याग्रह करण्यात आला. अशा प्रकारे डॉ. विपीनचंद्रा म्हणतात, "सविनय कायदेभंग चळवळीने शेतकरी चळवळी संघटीत करण्यात महत्वाची भूमिका बजावली. या चळवळीतून एक लढाऊ राजकिय कार्यकर्त्यांची एक पूर्ण पिढी तयार झाली." या नव्या पिढीमध्ये समाजवादी विचारांचा प्रसार होवू लागला होता. त्यामुळे १९३६ मध्ये लखनऊ येथे "अखिल भारतीय शेतकरी काँग्रेस" ची स्थापना करण्यात आली. या नंतर ही संघटना अखिल भारतीय किसान सभा म्हणून ओळखली जावू लागली. या संघटनेचे पहिले अध्यक्ष म्हणून स्वामी सहजानंद आणि सचिप म्हणून एन. जी. रंगा यांची निवड करण्यात आली. १९३६ च्या फैजपूर अधिवेशनाच्या काळात काँग्रेसनेही शेतकऱ्यांची गन्हाणी सरकार समोर मांडण्यास सुरवात केली. परिणामी काँग्रेस आणि शेतकरी संघटना जवळ येण्यास मदत झाली.

१९३७-३९ या काळात शेतकरी चळवळीमध्ये वाढ झाली आणि शेतकऱ्यांनी अधिक संघटीतपणे सम्राज्यवादी शासन आणि जमिनदारांविरोधात मोहीत उघडली. प्रांतांमधील काँग्रेसी सरकारांनीही कृषी कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी ठोस पावले उचलली. मलबार भागात याच काळात शेतकरी संघटना उभ्या राहिल्या आणि या संघटनांनी मलबारमधील शेतकऱ्यांमध्ये जागृती घडवून आणणासाठी पयत्न केले. या प्रयत्नांमध्ये पी. रामकृष्ण पिल्ले आणि रामचंद्र नेडूमगडी यांची मोलाची भूमिका होती. अशा प्रकारे आंध्र प्रदेशात शेतकऱ्यांना संघटीत करण्यासाठी एन. जी. रंगा आणि पी. सुंदरैय्या यांनी प्रयत्न केले. बिहारमध्ये जमिनदारी समाप्त च्या घोषणेद्वारे स्वामी सहजानंद, कार्यानंद शर्मा, राहून सांकृत्यायन, पंचानन शर्मा आणि यदूनंदन शर्मा यांनी शेतकऱ्यांना संघटीत केले.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात शेतकरी अंदोलनांमध्ये शिथिलता आली. कारण हिटलरने या काळात रशियावर आक्रमण केले. रशियात साम्यवादाचा प्रभाव असल्याने आणि शेतकरी आणि कामगार यांच्या हिताचे तत्वज्ञान असल्याने

१९२९ मध्ये शेतीवर संकट निर्माण झाले. जागतिक अर्थव्यवस्थेत या काळात मंदीची लाट होती. या वैश्विक मंदीचा शेतकऱ्यांवर प्रभाव पडला. त्यामुळे या काळात अनेक शेतकरी संघटना निर्माण झाल्या, या शिवाय या काळादरम्यान काही शेतकरी संघटना निर्माण झालेल्या आपणास दिसतात. इ. स. १९१८ मध्ये इंद्रनारायण द्विवेदी यांनी संयुक्त प्रांतकिसान सभा स्थापन केली. १९२० मध्ये बाबा रामचंद्र यांनी अवध किसान सभा, तर १९२३ मध्ये एन. जी. रंगा यांनी रैयत असोशिएशन, गुंटूर, संयुक्त प्रांत किसान संघ (१९२४), स्वामी सहजानंद यांची बिहार प्रादेशिक किसान सभा, बंगालमध्ये फजलुल हक यांचा प्रजा पक्ष, पंजाबमध्ये फज्जे हुसैन यांचा युनियनिष्ट पक्ष शेतकऱ्यांच्या हितसंरक्षणाकरीता स्थापन झालेले पक्ष होते.

१९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत शेतकऱ्यांनी उस्त्युत्पणे सहभाग नोंदविला. आंध्रप्रदेश, संयुक्त प्रांत आणि गुजरात या भागात साराबंदी अंदोलन हाती घेण्यात आले. पंजाबमध्ये शेतकरी संघटना तयार करण्यात आल्या व सारा न देण्यासाठी अंदोलन करण्यात आले. महाराष्ट्र, बिहार आणि मध्यप्रांतात जंगल सत्याग्रह करण्यात आला. अशा प्रकारे डॉ. विपीनचंद्रा म्हणतात, "सविनय कायदेभंग चळवळीने शेतकरी चळवळी संघटीत करण्यात महत्वाची भूमिका बजावली. या चळवळीतून एक लढाऊ राजकिय कार्यकर्त्यांची एक पूर्ण पिढी तयार झाली." या नव्या पिढीमध्ये समाजवादी विचारांचा प्रसार होवू लागला होता. त्यामुळे १९३६ मध्ये लखनऊ येथे "अखिल भारतीय शेतकरी काँग्रेस" ची स्थापना करण्यात आली. या नंतर ही संघटना अखिल भारतीय किसान सभा म्हणून ओळखली जावू लागली. या संघटनेचे पहिले अध्यक्ष म्हणून स्वामी सहजानंद आणि सचिप म्हणून एन. जी. रंगा यांची निवड करण्यात आली. १९३६ च्या फैजपूर अधिवेशनाच्या काळात काँग्रेसनेही शेतकऱ्यांची गन्हाणी सरकार समोर मांडण्यास सुरवात केली. परिणामी काँग्रेस आणि शेतकरी संघटना जवळ येण्यास मदत झाली.

१९३७-३९ या काळात शेतकरी चळवळीमध्ये वाढ झाली आणि शेतकऱ्यांनी अधिक संघटीतपणे सम्राज्यवादी शासन आणि जमिनदारांविरोधात मोहीत उघडली. प्रांतांमधील काँग्रेसी सरकारांनीही कृषी कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी ठोस पावले उचलली. मलबार भागात याच काळात शेतकरी संघटना उभ्या राहिल्या आणि या संघटनांनी मलबारमधील शेतकऱ्यांमध्ये जागृती घडवून आणणासाठी पयत्न केले. या प्रयत्नांमध्ये पी. रामकृष्ण पिले आणि रामचंद्र नेडूमगडी यांची मोलाची भूमिका होती. अशा प्रकारे आंध्र प्रदेशात शेतकऱ्यांना संघटीत करण्यासाठी एन. जी. रंगा आणि पी. सुंदरैय्या यांनी प्रयत्न केले. बिहारमध्ये जमिनदारी समाप्त च्या घोषणेद्वारे स्वामी सहजानंद, कार्यानंद शर्मा, राहून सांकृत्यायन, पंचानन शर्मा आणि यदूनंदन शर्मा यांनी शेतकऱ्यांना संघटीत केले.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात शेतकरी अंदोलनांमध्ये शिथिलता आली. कारण हिटलरने या काळात रशियावर आक्रमण केले. रशियात साम्यवादाचा प्रभाव असल्याने आणि शेतकरी आणि कामगार यांच्या हिताचे तत्वज्ञान असल्याने १८९७ मध्ये अमलगेटेड सोसायटी ऑफ रेल्वे सर्व्हेंट्स ही संस्था स्थापन झाली. या संघटनेत रेल्वे उद्योगातील वरीष्ठ श्रेणीचे कर्मचारी सहभागी झाले होते. आणि त्यातही बहुतेक अँग्लो इंडीयन होते.

२० व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात कलकत्त्यात प्रिंटर्स युनियन आणि मुंबईमध्ये पोस्टल युनियन या संघटना स्थापन झाल्या. मात्र या युनियनचे सदस्य संख्येने खुप कमी होते. १९१८ च्या काळात काही बंदही पाळण्यात आले. मात्र यात संघटनेच्या जाणिवांचा अभाव होता. राजकिय दृष्टीने कामगार वर्गात १९१८ पर्यंत जागृती घडून अली नव्हती. मात्र १९१८ मध्ये लोकमान्य टिळकांना अटक झाल्यावर मुंबईच्या गिरणी कामगारांनी केलेला संप उस्फुर्त होता. रशीयाचा साम्यवादी नेता लेनीन याने या घटनेचे स्वागत केले. १९१८ नंतर कामगार वर्गाच्या संघटना निर्माण होण्यास सुरुवात झाली आणि कामगारांमध्ये या काळात राजकिय जागृतीही घडून येण्यास मदत झाली. कारण पहिल्या महायुद्धाच्या काळात मजुरांवर आर्थिक संकट निर्माण झाले. या कारणाने जर्मनी, आस्ट्रीया, तर्कस्थान, या देशांमध्ये लोकशाहीवादी क्रांत्या घडून आल्या. रशियात समाजवादी क्रांती झाली या क्रांतीने भारतात मजुरांमध्ये नव्या जाणिवा निर्माण करण्याचे कार्य केले. १९१८ ते १९२० या काळात संपूर्ण देशभरात अनेक संप पुकारण्यात आले. मुंबई, कानपुर, कलकत्ता, सोलापूर, जमशेदपूर, मद्रास आणि अहमदाबाद ही संपाची केंद्रे होती. अशा प्रकारचे संप भारतात पहिल्यांदाच होत होते.

मात्र राजकिय जाणिवतून मजुरांनी रौलट कायद्याच्या विरोधात संप पुकारला. ही घटना म्हणजे राजकिय अंदोलनात कामगारा वर्गाच्या प्रवेशाची सुचना होती.

१९२० मध्ये नारायण मल्हार जोशी, लाला लचपतराय, जोसेफ बॅप्टीस्टा यांच्या प्रयत्नामुळे ऑल इंडीया ट्रेड युनियन काँग्रेसची स्थापना झाली. या संघटनेचा उद्देश भारतातील सर्व प्रांतिय संघटनांमध्ये जाणिव निर्माण करून त्यांचे एकीकरण करणे हा होता. पहील्या महायुद्धाच्या काळात वस्तुंच्या किंमती वाढल्याने उद्योगपतींना त्याचा प्रचंड फायदा झाला. मात्र मजुरांचे मजुरीचे दर वाढले नाहीत. १९१५ ते १९२४ या काळात ज्यूट कारखान्यांनी सरासरी १४ टक्के लाभांश दिला. पण मजुरांची मजुरी वार्षिक १२ पाँडस् होती. सुती कापडाच्या कारखान्यांनीही सरासरी १२ टक्के लाभांश दिला. याच काळात भारतीय राजकारणाच्या रंगमंचावर गांधींचे आगमन झाले. त्यांनी स्वातंत्र्याची चळवळ अधिक व्यापक बनविण्याचा प्रयत्न केला. त्यादृष्टीने त्यांनी कामगारांना आणि शेतकऱ्यांना चळवळीत सहभागी करून घेतले. याच काळात १९१९ मध्ये रशियात झालेल्या बोलशेव्हिक क्रांतीने जगाला साम्यवादाचे धडे दिले. त्यातून कामगारांमध्ये जागृती निर्माण होवून त्यांनी राष्ट्रीय स्तरावर अशी संघटना स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न केले. या प्रयत्नांचा परिणाम म्हणून ३१ ऑक्टोबर १९२० रोजी आयटुक (All India Trade Union Congress) ही संघटना स्थापन झाली. या संस्थेचे पहिले अध्यक्ष म्हणून लाला लचपतराय यांची निवड करण्यात आली. आयटुकच्या स्थापनेत नारायण मल्हार जोशी, जोसेफ बॅप्टीस्टा यांचाही मोलाचा वाटा होता. १९२७ पर्यंत आयटुकशी ५७ कामगार संघटना संलग्न करण्यात आल्या. या काळात आयटुकवर ना. म. जोशीसारख्या उदारमतवादी नेत्याचा प्रभाव होता.

१९२० नंतर साम्यवादी चळवळीच्या प्रभावामुळे कामगारांमध्ये थोडीशी लढाऊ वृत्ती जागृत होण्यास सुरुवात झाली होती. साम्यवादी अंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या ४ थ्या अधिवेशनात आयटुकला असा निर्देश देण्यात आला केवळ मजुरी या विषयापुरतेच कार्यक्षेत्र न ठेवता आयटुकने सम्राज्यवाद आणि भांडवलशाही नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहीजेत.

१९२६- २७ मध्ये आयटुकमध्ये दोन गट निर्माण झाले. पहिला गट सुधारणावादी होता. त्याला जिनेवा अॅमस्टरडॅम पक्ष असे म्हणत. या गटाची ईच्छा अॅमस्टरडॅम येथे कार्यालय असलेल्या इंटरनॅशनल फेडरेशन ऑफ ट्रेड युनियन (IFTU) या गटाशी संलग्न होण्याची होती. दुसरा गट क्रांतीकारी होता त्याला मास्को गट असेही म्हणत, या गटाला मास्कोडून निर्देशित होणाऱ्या रेड इंटरनॅशनल लेबर युनियन (RILU) या संघटनेशी संलग्नीत व्हावे असे वाटत होते. एकूणच या सर्व लोकांवर साम्यवादी विचारांचा प्रभाव फारच जास्त होता. इ. स. १९२८ मध्ये देशात अभुतपूर्व औद्योगिक अशांतता होती. एकूण यावेळी २०३ हस्ताळ पाळण्यात आले. त्यात ५०६८५१ लोक सहभागी झाले. यावेळी असे दिसून आले की, या हस्ताळांच्या मागे आर्थिक उद्दीष्ट नसून राजकिय विचार होते. यावेळी क्रांती या साम्यवादी वृत्तपत्राने असे म्हटले की, "जो पर्यंत भांडवलशाही समाप्त होत नाही तो पर्यंत शांतता निर्माण होणार नाही." मात्र या संघटनांचे कोणत्या अंतरराष्ट्रीय संघटनेत सहभागी व्हावे यावर एकमत नव्हते. अखेर आयटुकने Pan Pacific Secretariat a Third International या संघटनेबरोबर संलग्न होण्याचा निर्णय जाहीर केला. या निर्णयाच्या विरोधात जोशीच्या नेतृत्वात मावाळवादी आयटुकमधून बाहेर पडले व त्यांनी १९२९ मध्ये अखिल भारतीय ट्रेड युनियन फेडरेशन ही संघटना स्थापन केली.

ट्रेड युनियनची वाढती शक्ती पाहून सरकारने त्यावर कायदेशिर बंधने आणण्याचे ठरविले. त्यादृष्टीने १९२८ मध्ये सरकारने सार्वजनिक सुरक्षितता विधेयक (Public Safety Bill) आणि कामगार विवाद कायदा (Trade Dispute Bill) आणण्याचे ठरविले. या कायद्यानुसार रेल्वे, डाक, पाणी आणि विज या सारख्या सार्वजनिक सवेतील हस्ताळांसाठी १ महिन्याची पुर्वसुचना देणे बंधनकारक होते. राजकिय कारणांसाठी तसेच पाठींबा म्हणून हस्ताळ करण्यावर बंदी घालण्यात आली. औद्योगिक क्षेत्रातील समस्या सोडवण्यासाठी चौकशी समितीची आणि लवादाची तरतुद कायद्यात होती. कामगार चळवळींवर साम्यवादाचा प्रभाव वाढल्याने सरकारने दडपशाही धोरणांचा अवलंब केला. १९२९ मध्ये आर्यविन सरकारने कामगार चळवळीच्या मुख्य नेत्यांना पकडून खटला चालविण्याकरीता मिरतला

आणले. ३१ कामगार नेत्यांवर राजद्रोहाचा आरोप ठेवण्यात आला. हा खटला ३१/५ वर्ष चालला आणि त्यात मुज्जफर अहंमद, श्रीपाद अमृत डांगे, जोगळेकर, स्पॅट, ब्रेडले आणि उस्मानी आणि इतर नेत्यांना वेगवेगळी शिक्षा ठोठावण्यात आली. १९२९ ते १९३३ या काळात चाललेल्या खटल्याने संपूर्ण जगाचे लक्ष वेधून घेतले. त्यावर आईनस्टाईन, एच. जी. वेल्स, हेरॉल्ड लॉस्की, रोमंरोला, रुड ावेल्ट यांच्यासारख्या जगन्मान्य नेत्यांनी टिका केली. १९३३ मध्ये ब्रिटीश ट्रेड युनियन काँग्रेस आणि मजूर पक्षाच्या संयुक्त समितीने मिरत खटल्याचे वर्णन The Judicial Scandal असे केले. आरोपींच्या बचावासाठी भारतात डावे आणि उजवे एकत्र आले. त्यांनी व्यापक अधारावर एक केंद्रीय बचाव समिती स्थापन केली. त्यावेळी झालेल्या कापड मजुरांच्या संपामध्ये १ लक्ष मजूर सहभागी झाले.

सविनय कायदेभंग चळवळीच्या काळात तर सरकारने कामगारांशी अतिशय कठोर धोरण ठेवले. कायद्याद्वारे आणि आयोग स्थापन करून कामगारांचा छळ करण्यात आला. परिणामी कामगार नेत्यांमध्ये ऐक्क्याची भावना निर्माण झाली. त्यामुळे विविध कामगार संघटनांचे एकिकरण घडून आले.

१९३७ मध्ये सहा प्रांतात काँग्रेस सरकारे स्थापन झाल्यानंतर कामगार चळवळीला खूप चालना मिळाली. १९३८ पर्यंत कामगार संघटनांची संख्या २९६ झाली. कामगारांप्रती काँग्रेस शासनाचे धोरण सहानुभुतीपूर्ण होते. या काळात सर्वात यशस्वी संप कानपुरच्या कामगारांनी केला. हा संप ५५ दिवस चालला. या संपामध्ये ४०००० कामगारांनी सहभाग घेतला. त्यावर सरकारने कानपुर कामगार चौकशी समिती नियुक्त केली. या समितीचे अध्यक्ष राजेंद्रप्रसाद होते. अशा प्रकारे बिहार, मुंबई, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश शासनांनीही चौकशी समीत्या नियुक्त केल्या. ज्यांनी कामगारांच्या कल्याणाकरीता काही शिफारशी सुचविल्या. काही कल्याणकारी कायदेही करण्यात आले. काही कायदेही करण्यात आले. त्यात मुंबई औद्योगिक विवाद कायदा, मुंबई गुमास्ता कायदा, मध्यप्रदेश प्रसुती कायदा, बंगाल प्रसुती कायदा, इ.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात पुन्हा वस्तूंच्या किंमती वाढल्या मात्र मजुरीच्या दरात वाढ झाली नाही. १९४० मध्ये देशात खूप मोठे संप झाले मात्र कारण देशातील स्पॉटक परिस्थितीचा प्रभाव कामगार संघटनांवरही पडला. १९४० मध्ये आयटकने एक ठराव करून सम्राज्यवादाप्रती आणि फॅसिष्टवादाप्रती सहानुभुती दर्शविण्यास नकार दिला. असही प्रतिवाद करण्यात आला की, ज्या युद्धामुळे भारताला स्वातंत्र्य मिळणार नाही आणि कामगार वर्गाचा कोणताही फायदा होणार नाही त्या युद्धात भारताने सहभागी होणे निरर्थक आहे. साम्यवादापासून जहाल लोकशाही नेता बनलेल्या मानवेंद्रनाथ राॅयने आयटकपासून वेगळे होवून सरकारचे समर्थन करणारी इंडीयन फेडरेशन ऑफ लेबर नावाची संघटना स्थापन केली. त्याचे बक्षिस म्हणून सरकारने या संघटनेला दरमहा १३००० रु. अनुदान जाहीर केले. रशियावर आक्रमण झाल्यापासून साम्यवादाच्या प्रभावाखाली असलेल्या गटाने सरकारचे समर्थन करणे सुरु केले.

सरकारचे समर्थन केल्यामुळे साम्यवादांवर अविश्वसनीयतेचा ठपका बसला., मात्र तरही राष्ट्रीय नेत्यांना आयटकचे नेतृत्व आपल्या हातात घेता आले नाही. परिणामी बल्लबभाई पटेलानी इंटुक (INTUC) नावची स्वतंत्र संघटना स्थापन केली. अशा प्रकारे स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या वेळी कामगार चळवळी राजकिय विचारांच्या अधारावर विभाजीत झाली.